

ВУЗФ
Финанси, застраховане,
бизнес, предприемачество
и иновации

Даниела Барякова-Караангова

Ролята на висшето образование за трансформацията на българската икономика

ISBN 978-619-7622-53-9

Издателство на ВУЗФ
"Св. Григорий Богослов"
София, 2022

Даниела Караангова

Ролята на Висшето образование за трансформацията на
българската икономика

монография

Издателство на ВУЗФ, „Св. Григорий Богослов“
София, 2022

Резюме

Българската държава си поставя амбициозната цел да трансформира икономиката си в интелигентна до 2030г. Интелигентната икономика по правило се базира на наука и знание, а висшите училища и научно-изследователските центрове играят ключова и основна роля в този вид икономики. Поради тази причина тази книга изследва предприемаческата среда в България, съществуващите национални стратегии и финансови и законодателни политики по отношение на висшето образование и науката. Резултатите от изследването показват, че голяма част от стратегическите цели са нереалистично поставени, неизпълними в зададения срок или не са подкрепени от реална политика. Нещо повече, липсва системен подход и лидерство, които да мотивират и ангажират обществото, системните действащи лица и институциите в постигането на зададената визия и стратегически ценности. Въз основа на тези резултати, този научен труд предлага концептуален модел, предлагащ алтернативен подход и философия за осъществяване на трансформация в системата на висшето образование и науката.

Ключови думи: интелигентен растеж, висше образование, наука, стратегия, предприемачество.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

доц. д-р Григорий Вазов, главен редактор
доц. д-р Радостин Вазов, зам.-главен редактор
проф. д.ик.н. Виржиния Желязкова
проф. д.ик.н. Красимир Тодоров
проф. д-р Юлия Добрева
проф. д-р Даниела Бобева
проф. д-р Емилия Миланова
проф. д-р Григор Димитров
проф. д-р Станислав Димитров
проф. д-р Даниела Илиева
ас. д-р Виктория Гацова
ас. д-р Радостина Димитрова

Рецензенти:

проф. д.ик.н. Красимир Тодоров
доц. д-р Валентина Григорова

© ВУЗФ, Издателство „Св. Григорий Богослов“, 2022

ISBN 978-619-7622-53-9

**Авторът носи отговорност за прецизността по отношение на граматическо,
правописно и стилово отношение.**

Съдържание

Списък със съкращения.....	5
Списък с таблици	5
Списък с фигури	6
<i>Въведение</i>	<i>8</i>
<i>Глава първа: Стартъп предприемачески компании</i>	<i>15</i>
1.1 Характеристики и особености на стартъп предприемаческите компании	15
1.2 Регионални екосистеми на стартъп компаниите	18
1.2.1 Етапи на ранната фаза на развитие на стартъп предприятията.....	18
1.2 Фактори, влияещи на появата и ранното развитие на стартъп предприятията.	20
1.2.1 Регионална принадлежност.....	21
1.2.2 Висше образование	21
1.2.4 Финансиране.....	22
1.2.5 Човешки капитал.....	23
1.2.6 Пазари	23
1.2.7 Технологии	24
1.3 Българската екосистема на предприемачество.....	24
1.3.1 Брой на стартъп предприятия в България	25
1.3.2 Контекстуални фактори определящи регионалните екосистеми	29
1.4 Ефектът на пандемията върху предприемачеството. Пречки и възможности за България.	31
<i>Глава втора: Визия, стратегия, цели и човешки капитал.</i>	<i>42</i>
2.1. Визия	42
2.2 Стратегия	43
2.3 Цели.....	46
2.4 Човешки капитал	48
2.4.1 Ценности	50
<i>Глава трета: Ролята на висшето образование за икономическото развитие и растеж.</i>	<i>53</i>
3.1 Неравенството във висшето образование.....	53
3.2 Ролята на висшето образование за иновационната икономика и доживотното учене.	55
<i>Глава четвърта: Анализ на съществуващите стратегии на България в областта на висшето образование, научно-изследователската дейност и учене през целия живот.....</i>	<i>60</i>
4.1 Европейската визия – растеж чрез знание. Какви са заплахите и възможностите за България?	60
4.2 Визия, стратегия и национална програма за развитие „България 2030“.	65
4.2.1 Визия.....	66
4.2.2 Стратегически цели и приоритети	67
4.2.3 Стратегии за развитие на висшето образование и науката с цел интелигентно и иновационно икономическо развитие.....	72
4.2.4 Финансова политика на Република България за развитието на висшето образование и науката.	89

4.2.5. Състоянието на националната научна система.	109
<i>Глава пета: Концептуален модел, дискусия и насоки за бъдещо изследване.....</i>	<i>113</i>
<i>Заключение</i>	<i>118</i>
<i>Библиография.....</i>	<i>124</i>

Списък със съкращения

БАН – Българска академия на науките
БВП – Брутен вътрешен продукт
ВО – Висше образование
ВУ – Висши училища
ЕК – Европейска комисия
ЕС – Европейски съюз
МОН- Министерство на образованието и науката
МФ – Министерство на финансите
УЦЖ – Учене през целия живот
EU – European Union
ОЕСД - Организация за икономическо сътрудничество и развитие/ Organisation for Economic Co-operation and Development
World Bank – Световна банка

Списък с таблици

Таблица 1. Предимства и недостатъци на стартъп компаниите. (Източник: собствена таблица, базирана на данни от литературния обзор).....	16
Таблица 2. Брой на стартъп компании в ЕС (Източник: Собствена таблица, изготвена по данни на EU-Startups и Startuprankings).....	26
Таблица 3. Иновационна дейност в България. (Източник: НСИ, България)	28
Таблица 4. Концептуален модел категоризиращ краткосрочните и дългосрочни предизвикателства и стратегии за стартъп компаниите в България.	37
Таблица 5. Концепции и дефиниции (Източник: адаптирана от Gagne (2018.)	47

Таблица 6. Аспекти за реформиране на висшето образование. (Източник: Собствена таблица, изготвена на база документа „Стратегия за развитие на висшето образование 2021-2030“.	84
Таблица 7. Отчет за 2019г. на МОН за изпълнение на бюджетни програми и политики. (Източник: МОН, Приложение 3 https://mon.bg/bg/67).	99
Таблица 8. Отчет за 2020г. на МОН за изпълнение на бюджетни програми и политики. (Източник: МОН, Приложение 3 https://mon.bg/bg/67).	100
Таблица 9. Отчет за 2021г. на МОН за изпълнение на бюджетни програми и политики. (Източник: МОН, Приложение 3 https://mon.bg/bg/67).	101
Таблица 10. Отчет за 2022г. на МОН за изпълнение на бюджетни програми и политики. (Източник: МОН, Приложение 3 https://mon.bg/bg/67).	102
Таблица 11. Отчет за 2023г. на МОН за изпълнение на бюджетни програми и политики. (Източник: МОН, Приложение 3 https://mon.bg/bg/67).	103
Таблица 12. Отчет за 2024г. на МОН за изпълнение на бюджетни програми и политики. (Източник: МОН, Приложение 3 https://mon.bg/bg/67).	104
Таблица 13. Сравнителна таблица на възнагражденията на учители, възпитатели, преподаватели и учени в България и Великобритания. (Източник: Собствена таблица, изготвена на база официални данни публикувани в официалните уеб страници на правителствата на България и Великобритания).	108

Списък с фигури

Фигура 1. Цикъл на развитие на стартър предприятията.	18
Фигура 2. Етапи на ранната фаза на възникване на стартърите. (Източник: собствена фигура, адаптирана от Salamzadeh, и Kawamorita (2015).	19
Фигура 3. Брой на стартър компаниите в България (Източник: Собствена графика, изготвена по данни на EU-Startups).	27
Фигура 4. Брутният вътрешен продукт на България.(Източник: Световната банка).....	29
Фигура 5. Електронни административни услуги. (Източник: Доклад на Световната Банка,2017).	31
Фигура 6. Резюме на ефекта на пандемията от Ковид-19 върху предприемачеството на глобално ниво. (Източник Youth Co: Lab survey of 410 young entrepreneurs across 18 countries in Asia-Pacific (March 2020) in Kuckertz et al., 2020).	32

Фигура 7. Профил на предприемаческата среда в България, измерен спрямо шест критерия. (Източник: World Bank Report, Digital Entrepreneurship, Bulgaria(2017).	35
Фигура 8. Краткосрочни и дълго срочни предизвикателства пред предприемаческия сектор в България спрямо категориите на Salamzadeh (2015).....	40
Фигура 9. Краткосрочни и дълго срочни стратегии за преодоляване на гореизложените предизвикателства предприемаческия сектор в България спрямо категориите на Salamzadeh (2015).....	41
Фигура 10. Йерархия на стратегическия план. (Източник: собствена фигура).....	48
Фигура 11. Размер на стипендии и такси за българските студенти в евро за периода 2017/18	64
Фигура 12. Участие в образование и обучение измерено в проценти 2016/2020. (Източник: Eurostat).....	70
Фигура 13. Участие в образование и обучение измерено в проценти 2018. (Източник: Eurostat).....	71
Фигура 14. Бюджет на средствата, предоставени от ЕС за 2022г. (Източник: Официален уеб сайт на Министерство на финансите	90
Фигура 15. Годишен национален бюджет на България за 2019г. (Източник: Министерство на финансите).	93
Фигура 16. Годишен национален бюджет на България за 2020г. (Източник: Министерство на финансите).	94
Фигура 17. Годишен национален бюджет на България за 2021г. (Източник: Министерство на финансите).	96
Фигура 18. Проект на годишен бюджет на България за 2022г. (Източник: Министерство на финансите).	97
Фигура 19. Разходи за НИРД по сектори (% от БВП). Източник: Евростат, 2016г.	112
Фигура 20. Концептуален модел за подходите при трансформиране и развитие на висшето образование и науката. (Източник: собствена фигура).	115

Въведение

Ролята на висшето образование за интелигентния икономически растеж, е предмет на широка дискусия в цял свят. В действителност това продължава да бъде една от основните разделителни линии между обществата в развитите и развиващите се страни. Растежът на икономиките, базирани на знание и иновации, както и на този тип предприятия, се основават на натрупването на знания, технически промени и произлизащите от тях иновационни дейности¹. Нещо повече, постигането на заветни цели като ускорено икономическо развитие, конкурентоспособно образование и осигуряване на благоприятна среда и условия за бизнес, са не само елементи от икономиките базирани на знание. Те са незаменими елементи и от обществата базирани на знание², чиито път на развитие все по-често среща пречки в мобилизирането на ресурси от знания за създаване на стойност по устойчив начин. Несъмнено трансформацията на икономиката и мобилизирането на системата на висшето образование в посока интелигентен и устойчив икономически растеж, зависи основно от ефективна и реалистично поставена национална визия и стратегия, подкрепени със съответните дългосрочни политики и тактики.

Въпреки че модернизирването на икономиката и обвързването ѝ с висшето образование и науката е въпрос, от съществено значение за развиващите се страни в Европа и в света към които принадлежи и България. Този въпрос като че ли беше пренебрегван до появата на пандемията от Ковид-19, която безспорно е най-значимото събитие от началото на 21-ви век, чиято всеобхватност не остави незасегната почти нито една държава, сфера или сектор на икономиката. Самата пандемия е метафорично сравнена от Winston с ‚черен лебед тип събитие‘, което настъпва внезапно и изненадващо и е от огромна значимост, чиито тежки последствия оставят драматичен отпечатък върху политическата и икономическа среда³. Като прибавим към нея и нагорещената геополитическа обстановка и нейният ефект върху световната,

¹ Seddighi, H. R. (2015). A model of a firm's innovation and growth in a knowledge-based economy. *Journal of the Knowledge Economy*, 6(2), 215-227.

² North, K., & Kumta, G. (2018). *Knowledge management: Value creation through organizational learning*. Springer.

³ Winston, A. (2020). Is the COVID-19 outbreak a black swan or the new normal. *MIT Sloan Management Review*, 16, 154-173.

европейската и българската икономика⁴, може да забележим, че натискът за модернизация на икономиката върху развиващите се страни ще бъде още по-голям. През последните повече от две години индивидите, организациите и дори държавите се намират в една безпрецедентна ситуация, свързана със затваряне на бизнеси и ограничаване на нормалното функциониране и придвижване на стоки, хора и капитали.

Мерките, свързани с овладяването на пандемията, както и икономическите санкции поставиха началото на сериозна икономическа криза, чийто ефект и магнитуд тепърва предстои да бъде усетен. Икономическите кризи в миналите няколко десетилетия винаги са се случвали в определен период от време и в даден регион (пример, ураганът Матю в Хаити през 2016-та година). Дори и най-мощната икономическа криза през последните десетилетия като „Финансовата криза от 2008-ма година“, която се развиваше за по-дълъг период от време и също имаше глобален ефект, все пак имаше елементи на предвидимост и трудно може да бъде описана като внезапна и изненадваща. Това прави пандемията от Ковид-19 най-значимата криза за последните десетилетия, защото тя съчетава две основни характеристики на изброените горе финансови кризи: ефектът ѝ е глобален като на „финансовата криза от 2008-ма година“ и настъпването ѝ е внезапно и изненадващо като при кризата в Хаити от 2016-та, причинена от урагана Матю⁵.

Последствията от нея са икономически, политически, социални дори и психологически. Същевременно, контролът, бюрокрацията, администрацията и намесата на държавата придобиха значителни размери. Най-важното, което обаче пандемията и нестабилната геополитическа обстановка постигнаха е, че направиха невъзможно пренебрегването и отлагането на решаването на редици дълбоки проблеми, залегнали през годините⁶. Такъв е въпросът и за модернизирането на българската икономика и реформирането ѝ в посока иновации и знание. Решаването му изисква на първо място холистичен и системен подход, базиран на реалистични и обективни оценки, както на моментната ситуация, така и на „крайната“ цел. Всъщност думата

⁴ Ozili, P. K. (2022). Global economic consequence of Russian invasion of Ukraine. *Available at SSRN*.

⁵ Kuckertz, A., Brändle, L., Gaudig, A., Hinderer, S., Reyes, C. A. M., Prochotta, A., ... & Berger, E. S. (2020). Startups in times of crisis—A rapid response to the COVID-19 pandemic. *Journal of Business Venturing Insights*, 13, e00169.

⁶ Барякова-Караангова, Д. (2022). Предизвикателства и възможности за стартъп предприятията и предприемачеството в България в условия на пандемията от Covid-19. *Годишник на ВУЗФ*, том XV, 2022.

„крайна цел“ съвсем не е подходяща, тъй като трансформацията и устойчивият растеж и развитие са плод на непрестанен процес на учене и промяна⁷.

Разбира се въпреки че задаването на визия и изготвянето на дългосрочна стратегия, която не е просто написана на хартия, са най-трудните етапи от тази трансформация, защото няма лесен и еднозначен отговор на въпросите „Къде искаме да отидем?“ и „Какви искаме да бъдем?“. Не по-малко предизвикателство е обаче и да си отговорим и на въпросите „Как?“, „С какви средства и ресурси?“, и с „Кои хора?“. В действителност при всички възможни варианти, такава трансформация изисква огромен финансов, човешки, административен и експертен ресурс, както и изготвяне на дългосрочна стратегия с поне 25 годишен хоризонт. Важно е да се акцентира, че на кризите може да се погледне и като на възможност за израстване и развитие. Водещи автори като проф. Дуранкев твърдят, че Covid-19 може да се окаже ‚бял‘, а не ‚черен лебед‘, ако на предизвикателствата се погледне като възможности.⁸⁹

В тази монография ще разгледаме пречките и перспективите за постигане на тази цел през призмата на предприемачеството и обвързаността му с висше образователните и научни институции. Най-общо този научен труд е разделен на две части. Първата разглежда влиянието на настоящата икономическа и политическа криза върху предприемаческите стартъп компании в България. Втората от своя страна се фокусира върху изготвянето на холистичен и системен анализ на стратегиите и политиките за постигане на икономическа трансформация от иновационен вид посредством развитие и увеличаване ролята в икономиката на висшето образование и науката. По отношение на първата част, обзорът на релевантна научна литература показва, че стартъпите са силно засегнати от пандемията поради факта, че са с ограничени ресурси¹⁰ и все още им се налага да се справят с куп задължения, свързани

⁷ Odor, H. O. (2018). A literature review on organizational learning and learning organizations. *International Journal of Economics & Management Sciences*, 7(1), 1-6.

⁸ Дуранкев, Б. (2021). *На какво ни научи COVID-19?* В: „Външна търговия и пандемия“, ВУЗФ, С., 2021, с. 112-118. ISBN 978-619-7622-09-6.

⁹ Rodrigues, C. D., & de Noronha, M. E. S. (2021). What companies can learn from unicorn startups to overcome the COVID-19 crisis. *Innovation & Management Review*.

¹⁰ Kuckertz, A., Brändle, L., Gaudig, A., Hinderer, S., Reyes, C. A. M., Prochotta, A., ... & Berger, E. S. (2020). Startups in times of crisis—A rapid response to the COVID-19 pandemic. *Journal of Business Venturing Insights*, 13, e00169.

с възрастта и размера им¹¹¹²¹³. По дефиниция стартъпите са малки скорошно стартирали бизнеси с ограничени ресурси. Липсват обаче научни изследвания и анализи фокусиращи се върху развиващите се страни в рамките на ЕС. Тази информация би била от значителна полза за добиване реалистичен и всеобхватен поглед относно ефекта на пандемията върху стартъпите, защото развитието на икономическата среда играе важна роля за появата и просперитета на такъв тип предприемачески компании и инициативи. Затова е важно да се установи и анализира как пандемията се е отразила на стартъпите в страни като България, която в същността си е изостанала в своето развитие¹⁴ и модернизация¹⁵.

По отношение на втората част, данните от националните и европейски стратегии и доклади показват, че предвиждат трансформация на икономиката в две посоки – в посока дигитализация и в посока зелена икономика¹⁶. В настоящата монография ще се спрем само на елементите от модернизация на икономиката, пряко свързани с висшето образование и наука като основен източник на познание и иновации. Нещо повече литературният обзор показва пандемията и нарастващите икономически и енергийни кризи се превърна в катализатор за ускорена дигитална трансформация на икономиката¹⁷, тъй като много от конвенционалните канали, активности и методи за правене на бизнес, се оказаха блокирани поради ограничението в придвижване на хора и стоки, социалната дистанция, отлагането на събития и т.н. Основните въпроси, които бяха поставени пред държавите, са свързани с етапа им на развитие в посока модернизиране и дигитализиране на икономиките от преди настъпването на пандемията.

Настоящата монография предлага критичен анализ по отношение на:

¹¹ Stinchcombe, A. L. (2000). *Social structure and organizations*. Emerald Group Publishing Limited.

¹² Вазов Р., "Предприемачество иноваций и мениджмънт (Нови подходи и представи), издателство на ВУЗФ "Св. Григорий Богослов" 2019 г., ISBN 978-954-8590-55-6

¹³ Вазов Р. Пътят на предприемача (Концепции за провала), академично издателство "Талант", годишник на ВУАПП, ISSN 1314-9113, ISSN 2535-0609

¹⁴ Bariakova, D. (2019). A Systematic Review of Social Innovation in Higher Education Systems as a Driver of Student Employability. *Innovate Higher Education to Enhance Graduate Employability: Rethinking the Possibilities*, 44-55.

¹⁵ Hristov, I. (2006). The Sociology of Law–The Privileged Viewpoint for the Dissection of the Modern Society. *Социологически проблеми*, 38(Special), 238-244.

¹⁶ <https://www.consilium.europa.eu/media/30756/qc3210249bgc.pdf>

¹⁷ António, N., & Rita, P. (2021). COVID-19: The catalyst for digital transformation in the hospitality industry?. *Tourism & Management Studies*, 17(2), 41-46.

- Климата и условията за стартиране и ранно развитие на предприемаческа дейност.
- Националните стратегии за развитие на висшето образование и общата национална стратегия по отношение на постигане на интелигентен икономически растеж, обвързващ висшето образование, бизнеса и науката.

Обект на изследване е предприемаческият климат в България и постигането на интелигентен икономически растеж чрез стратегия за изграждане на мост между висше образование, наука и бизнес. **Субект** на изследването представляват стратегически документи и доклади на България и ЕС, както бюджетни разчети за минали, настоящи и бъдещи краткосрочни и дългосрочни периоди, доклади и данни на EUROSAT, OECD, WORLD BANK. Ще бъде разгледано съдържанието им по отношение на а) стратегиите за подпомагането и увеличаването на ролята на висшето образование и науката; б) политиките за постигане на тези цели; в) финансовата политика в сектор образование и в частност висше образование и наука; г) показателите за условията и климата за предприемаческа дейност.

За тази цел, монографията си поставя следните задачи:

- *Да се разгледат стратегиите за развитие на висшето образование и науката по отношение на тяхната роля за трансформацията на икономиката в интелигентна.*
- *Да се оцени доколко стратегическите цели, представени в тези официални документи, са реалистично формулирани и изпълними в поставените срокове.*
- *Да се оцени дали и доколко държавната финансова политика в действителност е насочена към изпълнението на тези цели*
- *Да се анализира предприемаческата екосистема в България като се разпознаят, както краткосрочните, така и дългосрочните предизвикателства пред предприемаческия сектор в България.*
- *Да се дадат препоръки за успешното преодоляване и трансформиране на предизвикателствата във възможности.*

Приносите на този научен труд са в следните направления:

- В изследването и анализирането на стартър сектора, който остава на извън централния научен фокус от началото на пандемията.
- В изследването на предприемачеството в контекста на българската действителност, тъй като липсват научни разработки изследващи, която и да е от развиващите се страни в рамките на ЕС. В действителност, оскъдният брой научни трудове, които изследват ефекта и последиците от Ковид пандемията върху стартър компаниите, се съсредоточават върху държавите от Азиатско-тихоокеанския регион.
- В задълбочен и холистичен анализ на стратегиите и политиките от гледище на това доколко реалистично и адекватно е тяхната формулировка и изпълнение.
- В създаването на концептуален модел, обобщаващ предизвикателствата и възможностите пред предприемаческия сектор в България и категоризиращ ги като краткосрочни и дългосрочни.
- В предоставянето на препоръки, както за стартър компаниите, така и за правителството.
- В предлагането на концептуален модел, илюстриращ етапите и стъпките към постигане на трансформация на системата на висшето образование и науката.
- В предоставянето на препоръки за преодоляване на изложените слабости в стратегиите и политиките за развитие на висшето образование и науката.

Изследването е актуално, защото поставя във фокуса на анализа последиците от пандемията върху стартърите, които към този момент са недооценени, тъй като липсват достатъчно данни и всеобхватни изследвания. В допълнение броят на научни изследвания и анализи в сферата в рамките на ЕС, е ограничен. По отношение на

развиващите се Източно Европейски страни, такива данни и анализи напълно липсват. Значимостта на темата също е безспорна, защото **предприемачеството и иновациите доказано стоят в основата на икономическото развитие и модернизация на развитите страни**¹⁸. Не случайно водещите икономики в света са базирани изцяло на познанието и на иновации¹⁹. Както споменахме, значението на такъв тип предприемачески инициативи и компании, е от съществена важност за развитието и модернизацията на българската икономика. В допълнение темата за изграждане на мост между висше образование, наука и бизнес е с особена значимост в развиващите се страни. Това е допълнително подсилено от икономическите и геополитически предизвикателства в следствие на пандемията от Ковид-19 и конфликтът в Украйна.

¹⁸ Acs, Z. J., Desai, S., & Hessels, J. (2008). Entrepreneurship, economic development and institutions. *Small business economics*, 31(3), 219-234.

¹⁹ Qian, H. (2018). Knowledge-based regional economic development: A synthetic review of knowledge spillovers, entrepreneurship, and entrepreneurial ecosystems. *Economic Development Quarterly*, 32(2), 163-176.

1.1 Характеристики и особености на стартъп предприемаческите компании

По своята същност предприемаческите компании, познати още като „стартъпи“ (на английски start-up companies), са стартиращи рискови предприятия, които оперират в условия на екстремна несигурност²⁰. Този вид предприятия буквално се борят за съществуването си, тъй като по-скоро са базирани на брилянтни идеи отколкото на устойчиви фактори²². Поради размера и структурата си, стартъп компаниите имат известни предимства пред останалите.²³²⁴ На първо място се характеризират с голяма гъвкавост. Притежават висок темп на вземане на решения и възможност за прилагане на практически мерки в кратки срокове. Разполагат със способност да се възползват повече от бизнес възможностите в сравнение с друг вид компании. В много от случаите предлаганите от стартъп компаниите са дигитални, което спестява множество усилия и ресурси за конвенционалния маркетинг на стоки и услуги²⁵. Въпреки тези предимства обаче, има и няколко ключови недостатъци съпътстващи този тип предприемачески компании. На първо място натискът върху тях е огромен по отношение на тяхното развитие и стартиране на нови и иновативни продукти и услуги, тъй като в повечето случаи са финансирани от компании или фондове за рисков капитал. На второ място е липсата на опит особено по отношението на разработването на продукти и установяване на работни процеси²⁶. На трето място, стартъп компаниите са много крехки при

²⁰ Feng, N., Fu, C., Wei, F., Peng, Z., Zhang, Q., & Zhang, K. H. (2019). The key role of dynamic capabilities in the evolutionary process for a startup to develop into an innovation ecosystem leader: An indepth case study. *Journal of Engineering and Technology Management*, 54, 81-96.

²¹ Kim, H. J., San Kim, T., & Sohn, S. Y. (2020). Recommendation of startups as technology cooperation candidates from the perspectives of similarity and potential: A deep learning approach. *Decision support systems*, 130, 113229.

²² Salamzadeh, A., & Kawamorita Kesim, H. (2015). Startup companies: Life cycle and challenges. In *4th International conference on employment, education and entrepreneurship (EEE)*, Belgrade, Serbia.

²³ Wulandari, A. D., & Subriadi, A. P. (2021). Preparing the Startup Ecosystem for Building a New Startup Business During Pandemic: A Systematic Literature Review. *International Journal of Electronic Commerce Studies*, 13(1), 137-160.

²⁴ Rodrigues, C. D., & de Noronha, M. E. S. (2021). What companies can learn from unicorn startups to overcome the COVID-19 crisis. *Innovation & Management Review*.

²⁵ De Massis, A., Frattini, F., & Quillico, F. (2016). What big companies can learn from the success of the unicorns. *Harvard Business Review*, 1-5.

²⁶ Islam, M., Fremeth, A., & Marcus, A. (2018). Signaling by early stage startups: US government research grants and venture capital funding. *Journal of Business Venturing*, 33(1), 35-51.

установяване на сътрудничества с други компании²⁷. На следващо място е зависимостта от регионалната икономическа ситуация и развитие. Не случайно голям брой иновации и предприемачески инициативи се наблюдават в страните с най-силно развита икономика. Обратното също е вярно, че степента на развитие на тези икономики също зависи от предприемачеството и иновациите, което е особено валидно по време на криза²⁸. Този феномен се обяснява с това, че младите и по-рисково ориентирани компании са по-склонни да инвестират в иновации по време на криза²⁹, което пък е необходима мярка за икономически растеж, особено необходима в периоди на тежки финансови и икономически кризи³⁰. С други думи **предприемаческите инициативи с иновативна насоченост могат да бъдат определени като форма на кризисен мениджмънт.**

Предимства	Недостатъци
<ul style="list-style-type: none"> • Голяма степен на гъвкавост. • Висок темп на вземане на решения. • Възможност за прилагане на практически мерки в кратки срокове. • Способност да се възползват повече от бизнес възможностите в сравнение с друг вид компании 	<ul style="list-style-type: none"> • Липсата на опит особено по отношението на разработването на продукти и установяване на работни процеси. • Огромен по отношение на тяхното развитие и стартиране на нови и иновативни продукти и услуги от фондовете за рисков капитал. • Немощност при установяване на сътрудничества с други компании. • Прекалена зависимостта от регионалната икономическа ситуация и развитие.

Таблица 1. Предимства и недостатъци на стартъп компаниите. (Източник: собствена таблица, базирана на данни от литературния обзор).

²⁷ Tripathi, N., Oivo, M., Liukkunen, K., & Markkula, J. (2019). Startup ecosystem effect on minimum viable product development in software startups. *Information and Software Technology*, 114, 77-91.

²⁸ Guckenbiehl, P., & Corral de Zubielqui, G. (2022). Start-ups' business model changes during the COVID-19 pandemic: Counteracting adversities and pursuing opportunities. *International Small Business Journal*, 40(2), 150-177.

²⁹ Archibugi, D., Filippetti, A. & Frenz, M. (2013) The impact of the economic crisis on innovation: evidence from Europe. *Technological Forecasting and Social Change* 80(7): 1247–1260.

³⁰ Doern R (2016) Entrepreneurship and crisis management: the experiences of small businesses during the London 2011 riots. *International Small Business Journal* 34(3): 276–302.

Обзорът на релевантна литература акцентира върху значението на средата за представянето на стартап компании, като някои автори дори и твърдят, че този тип бизнеси имат свои вид „еко системи“, в рамките на които съществуват³¹. Въпреки че, както вече споменахме, стартап компаниите по начало трябва успешно да се справят с нарастващата бизнес динамика по отношение на технологично развитие, законови регулации и потребителско търсене³². Масштабите интензитетът на тези бизнес динамики е пряко свързан и предопределен от съответния регион, в който предприемаческите компании оперират³³. Също така условията и нормите, характеризиращи средата на тези региони, влияе и на способността на бизнесите да се трансформират и осъществят промени по време на кризи.³⁴ Независимо, че „стартап еко системите“ имат определяща роля във всеки етап от развитието на този вид бизнес, най-съществена е ролята им в стартирането и ранното им развитие³⁵.

Цикълът на развитие на стартапите най-общо се състои от четири фази. На фигурата отдолу са изобразени четирите фази в жизнения цикъл на развитие на предприемаческите предприятия (стартап компании), които са създаване, развитие, лидерство и обновяване. В действителност резонно и естествено е авторите на научни трудове да се интересуват от хронологичното и еволюционно развитие на стартап компаниите и да ги изучават спрямо тях³⁶. Литературната постановка показва обаче, че най-малък е броят на научни трудове, които изучават ранната фаза на развитие на стартап предприятията³⁷. Голям брой стартап предприятия обикновено се провалят и престават да съществуват именно в този ранен етап на своето развитие. Само една трета от всички нововъзникнали компании успяват да преминат към следващите фази от цикъла на развитие, представен на фигурата отдолу.

³¹ Wulandari, A. D., & Subriadi, A. P. (2021). Preparing the Startup Ecosystem for Building a New Startup Business During Pandemic: A Systematic Literature Review. *International Journal of Electronic Commerce Studies*, 13(1), 137-160.

³² Dickel, P., Hörisch, J., & Ritter, T. (2018). Networking for the environment: The impact of environmental orientation on start-ups' networking frequency and network size. *Journal of cleaner production*, 179, 308-316.

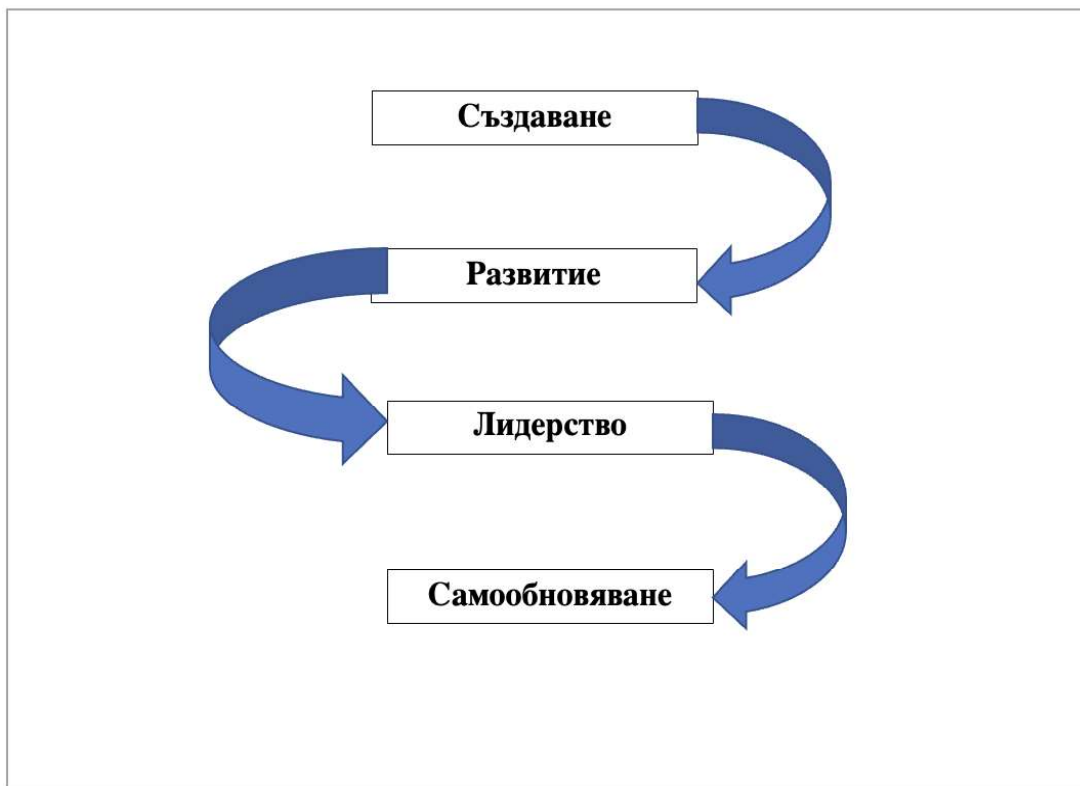
³³ Gattringer, R., & Wiener, M. (2020). Key factors in the start-up phase of collaborative foresight. *Technological Forecasting and Social Change*, 153, 119931.

³⁴ Schneider S (2019) How to approach business model innovation: the role of opportunities in times of (no) exogenous change. *R&D Management* 49(4): 399–420.

³⁵ Dickel, P., Hörisch, J., & Ritter, T. (2018). Networking for the environment: The impact of environmental orientation on start-ups' networking frequency and network size. *Journal of cleaner production*, 179, 308-316.

³⁶ Simon, H. A. (1993). Strategy and organizational evolution. *Strategic Management Journal*, 14(52), 131-142.

³⁷ Salamzadeh, A. (2015 a). Innovation Accelerators: Emergence of Startup Companies in Iran. In 60th Annual ICSB World Conference June. UAE (pp. 6- 9).

Фигура 1. Цикъл на развитие на стартъп предприятията.

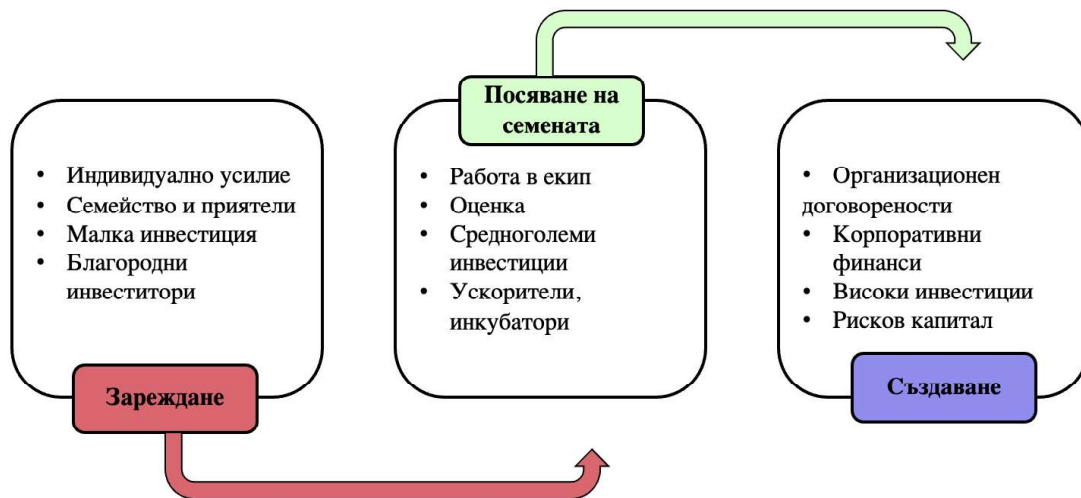
Причините за това са разнообразни от липса на финанси, опит и познание в правенето на бизнес, проблеми в управленския екип, икономическата среда, в която оперират стартъпите и др.³⁸ В настоящото изследване ще се съсредоточим именно върху този ранен етап на появяване и развитие на стартъп компаниите, като ще разгледаме и анализираме определящите го фактори от гледище на външната икономическа и социална среда. Това се налага поради факта, че стартъп компаниите са доказано икономически стимулатор за развитието на икономиките, тъй като предлаганите от тях услуги и продукти са с висока добавена стойност.

1.2 Регионални екосистеми на стартъп компаниите

1.2.1 Етапи на ранната фаза на развитие на стартъп предприятията

³⁸ Salamzadeh, A., & Kawamorita Kesim, H. (2015). Startup companies: Life cycle and challenges. In *4th International conference on employment, education and entrepreneurship (EEE), Belgrade, Serbia*.

В началото на този раздел е добре да се каже, че липсват конкретни теории и научни направления, които изцяло да се фокусират върху особеностите и проблемите на стартърп компаниите. За сметка на това обаче няколко научни области частично засягат аспекти от проблематиката на стартърпите като организационни теории, стопанско управление и предприемачество³⁹. Накратко, при първото направление се разглеждат условията, при които е възникнало стартърп предприятието. При второто направление се изследват дейностите, извършвани чрез другите хора, или координирането на усилията на хората и екипите към постигането на общи организационни цели. В третото направление фокусът пада върху личността на създателя на стартърп предприятието. В тази монография ще се съсредоточим единствено върху организационното направление, свързано с условията, придружаващи възникването на стартърп компании. Преди да разгледаме факторите, оказващи влияние върху създаването и ранното развитие на стартърпите, нека да разгледаме етапите на възникване на стартърпите, представени от Salamzadeh, и Kawamorita (2015).

Фигура 2. Етапи на ранната фаза на възникване на стартърпите. (Източник: собствена фигура, адаптирана от Salamzadeh, и Kawamorita (2015).

Фигурата отгоре илюстрира трите етапи от ранната фаза на възникване на стартърп компаниите: зареждане, посяване на семената и създаване. При първата фаза предприемачът сам инициира множество активности с цел да превърне оригиналната си

³⁹ Salamzadeh, A., & Kawamorita Kesim, H. (2015). Startup companies: Life cycle and challenges. In *4th International conference on employment, education and entrepreneurship (EEE)*, Belgrade, Serbia.

идея в успешен бизнес. Въпреки че тази фаза се характеризира с високо ниво на несигурност и риск, предприемачът продължава да работи активно по развитието на новото си начинание, търсейки помощ и финансиране от семейството и приятелите си. С други думи тази фаза може да се опише като най-креативната, тъй като предприемачът се опитва по всевъзможни оригинални начини да достигне до ресурси, които не се налага да връща в последствие⁴⁰. Втората фаза „посяване на семената“, е свързана с работа в екип, разработване на прототипи, навлизане на пазара, оценка на начинанието, търсене на механизми за подкрепа като инкубатори, ускорители и средноголеми инвестиции. Тази фаза е най-трудната за предприемачите, тъй като тя също се отличава с висока степен на несигурност, а същевременно залогът е по-голям⁴¹. Последната фаза е свързана със самото създаване на стартапите. Това реално е моментът, в който е нает първият служител и в който услугите или продуктите на компания се продават на пазара.⁴² Много учени се обединяват около идеята, че именно приключването на тази фаза поставя края на предприемачеството.⁴³

1.2 Фактори, влияещи на появата и ранното развитие на стартап предприятията.

Систематичният литературен обзор на Wulandari и Subriadi, свързан с „еко системите“ на стартап компаниите откроява **7 фактора, определящи появата и ранното им развитие**. Тези фактори са: **регионална принадлежност, образование,**

⁴⁰ Freear, J., Sohl, J. E., & Wetzel, W. (2002). Angles on angels: financing technology-based ventures- a historical perspective. *Venture Capital: An International Journal of Entrepreneurial Finance*, 4(4), 275-287.

⁴¹ Manchanda, K., & Muralidharan, P. (2014, January). Crowdfunding: a new paradigm in start-up financing. In *Global Conference on Business & Finance Proceedings (Vol. 9, No. 1, pp. 369-374)* Institute for Business & Finance Research.

⁴² Salamzadeh, A., & Kawamorita Kesim, H. (2015). Startup companies: Life cycle and challenges. In *4th International conference on employment, education and entrepreneurship (EEE), Belgrade, Serbia*.

⁴³ Ogorelc, A. (1999). Higher education in tourism: An entrepreneurial approach. *The Tourist Review*, 54(1), 51-60.

профил на предприемача, финансиране, човешки капитал, пазари, и технологии⁴⁴. В действителност, авторите на това изследване открояват 8 фактора, но в тази монография ще разгледаме само 7 от тях, тъй като последният „подпомагащи фактори“ няма съотносимост е българския контекст и среда. Изготвеният от Wulandari и Subriadi систематичен обзор се базира на солиден брой статии от 46 научни списания в периода между 2015-та и 2020-та година. Тази монография припознава и използва тези 8 фактора като теоретична рамка, спрямо която статистическите данни ще бъдат анализирани. Това е така, заради високата степен на валидност и всеобхватност на систематичния литературен обзор на Wulandari и Subriadi.

1.2.1 Регионална принадлежност

Икономическата и демографска ситуация на региона, в който стартърп бизнесите са стартирали своето развитие, играят ключова роля за тяхната индустриална продуктивност, стабилност и пазари⁴⁵. Това е така по няколко причини. На първо място, множество изследвания показват, че региони с развито съвременно производство и с образователен климат играят важна и положителна роля за пазарното развитие на стартърпите. На следващо място е ролята на правителството на дадения регион. Като акцентът пада повече върху помощта и насърчаването на иновации и предприемачество от страна на правителствата, от колкото върху законите и регулациите⁴⁶. Последно, но не на последно място е социално-икономическото развитие на дадения регион, което до голяма степен определя предпочитанията на ползвателите на продукти и услуги.

1.2.2 Висше образование

Дисциплините по бизнес и предприемачество са широко предлагани в повечето университети,⁴⁷ тъй като се смята, че имат голям принос за формирането на

⁴⁴ Wulandari, A. D., & Subriadi, A. P. (2021). Preparing the Startup Ecosystem for Building a New Startup Business During Pandemic: A Systematic Literature Review. *International Journal of Electronic Commerce Studies*, 13(1), 137-160.

⁴⁵ Kuckertz, A., Brändle, L., Gaudig, A., Hinderer, S., Reyes, C. A. M., Prochotta, A., ... & Berger, E. S. (2020). Startups in times of crisis—A rapid response to the COVID-19 pandemic. *Journal of Business Venturing Insights*, 13, e00169.

⁴⁶ Doblinger, C., Surana, K., & Anadon, L. D. (2019). Governments as partners: The role of alliances in US cleantech startup innovation. *Research Policy*, 48(6), 1458-1475.

⁴⁷ Badri, R., & Hachicha, N. (2019). Entrepreneurship education and its impact on students' intention to start up: A sample case study of students from two Tunisian universities. *The International Journal of Management Education*, 17(2), 182-190.

предприемаческо мислене у студентите. Нещо повече, практичната и теоретична подготовка и нивото на образованост са основните двигатели на предприемаческата инициатива сред студентите. При висшите училища, предлагащи качествено обучение по дисциплините бизнес и предприемачество, се наблюдава наблягане върху креативното решаване на проблемите⁴⁸. Също така университетът е средище за обмен на идеи и познания, в което студентите се докосват до едни от най-големите експерти в различни области⁴⁹. Не е за пренебрегване и ролята на университетите в създаването на връзки между студентите и ключови фигури от практиката.

1.2.3 Профил на предприемача

Този фактор се отнася, както и до персоната на предприемача, така и до неговия предишен опит и семейна среда. Изследванията показват, че хората, чиито родители развиват частен бизнес, са по-склонни на предприемачески инициативи, поради факта, че могат да се опрат на техния опит.⁵⁰ Предишният бизнес и организационен опит на предприемача, също е от голямо значение за успеха на бизнес инициативите му. Въпреки че техническата експертиза на предприемача е от огромно значение, други умения като работа в екип и управление на хора и процеси излизат на преден план. Това е така, защото зад създаването и развитието на една компания никога не стои един единствен човек, а екип от хора, съгласни да работят под високо напрежение⁵¹.

1.2.4 Финансиране

Развитието на всяка стартап компания е неразривно свързано с финансовата ситуация и финансовия статус на инвеститорите ѝ.⁵² Стартап компаниите обикновено имат, както спонсори, така и инвеститори. Разликата е в това, че подпомагането на първата се изразява в предлагане на обучение и финансиране на добра воля, а втората инвестира определен финансов капитал с цел реализиране на печалба. Съществена роля

⁴⁸ Cacciolatti, L., Rosli, A., Ruiz-Alba, J. L., & Chang, J. (2020). Strategic alliances and firm performance in startups with a social mission. *Journal of Business Research*, 106, 106-117.

⁴⁹ Ekinici, Y., Gordon-Wilson, S., & Slade, A. (2020). An exploration of entrepreneurs' identities and business growth. *Business Horizons*, 63(3), 391-401.

⁵⁰ Wulandari, A. D., & Subriadi, A. P. (2021). Preparing the Startup Ecosystem for Building a New Startup Business During Pandemic: A Systematic Literature Review. *International Journal of Electronic Commerce Studies*, 13(1), 137-160.

⁵¹ Hanssens, D. M., & Pauwels, K. H. (2016). Demonstrating the value of marketing. *Journal of marketing*, 80(6), 173-190.

⁵² Doblinger, C., Surana, K., & Anadon, L. D. (2019). Governments as partners: The role of alliances in US cleantech startup innovation. *Research Policy*, 48(6), 1458-1475.

при финансирането на стартапите може да играят и регионалните правителства, чрез осигуряване на държавни или европейски грантове. Последно, но не на последно място е ролята на рисковия капитал, който предлага, както ниско, така и високо-рискови заеми.

1.2.5 Човешки капитал

Качеството на човешкия капитал е определящо за успеха на стартап компании, които по правило са малки като размер и разчитат на висококвалифицирани кадри, притежаващи организационни и предприемачески умения, работна ефективност и ангажираност в работата⁵³. Еднакво важна е ролята, както управлението на бизнеса да бъде на професионално ниво, така и на екипните членове, които да подхождат към всеки бизнес проект по адекватен и отговорен начин. Техническите умения са също толкова първостепенни по важност поради факта, че съвременният свят върви към все по-голяма дигитализация⁵⁴. Съгласно с това, можем да изразим **хипотезата, че ускорената дигитализация още повече задълбочава икономическите неравенства между развитите и развиващите се региони**. Това още веднъж подчертава и ролята на образователните институции, както за регионалното развитие, така и за успеха на предприемаческите бизнес инициативи.

1.2.6 Пазари

Според Ekinci et al., стартапите имат способността да развалят традиционния пазарен ред, прониквайки в множество пазарни сектори⁵⁵. Това се дължи на факта, че стартапите са ориентирани към предлагане на иновативни продукти и услуги, от които се използват от много хора. Нещо повече, предлаганите от тях продукти, могат да намерят приложение в много и различни сектори и области. Например, писането на блогове, е иновативен продукт и идея на някогашната стартап компания на Джъстин Хоу (Justin Hall) – Links.net. Към днешна дата, блогингът е широко разпространен и използван в различни области. Подобен е случаят и с PayPal на Илън Мъск (Elon Musk)

⁵³ Badri, R., & Hachicha, N. (2019). Entrepreneurship education and its impact on students' intention to start up: A sample case study of students from two Tunisian universities. *The International Journal of Management Education*, 17(2), 182-190.

⁵⁴ van Laar, E., Van Deursen, A. J., Van Dijk, J. A., & De Haan, J. (2020). Measuring the levels of 21st-century digital skills among professionals working within the creative industries: A performance-based approach. *Poetics*, 81, 101434.

⁵⁵ Ekinci, Y., Gordon-Wilson, S., & Slade, A. (2020). An exploration of entrepreneurs' identities and business growth. *Business Horizons*, 63(3), 391-401.

и на още много продукти с масова употреба. По правило, стартап компаниите започват да оперират на регионални пазари, което е свързано с първите две фази от цикъла на техния живот. Идентифицирането на правилните пазари, създаването на нови продукти за тези пазари и избирането на правилния метод за дистрибутиране им, е определящо перспективата за тяхното оцеляване и по-нататъшно развитие. Впоследствие, ако са успели да се позиционират правилно в ранния етап на развитието си, тяхната дейност може да се трансформира от регионална към глобална, което е свързано с последните две фази от жизнения им цикъл и изисква от тях съвсем различен вид компетенции.

1.2.7 Технологии

Технологиите са основен първоизточник на множество иновации, които са от жизнена необходимост за стартап компаниите в ранен етап на развитие⁵⁶. Не случайно терминът „иновации“ все още предимно се свързва с технологични нововъведения, въпреки че към днешния момент иновациите, свързани с бизнес модели на управление или социалните иновации привличат повече вниманието на учени и практики⁵⁷. Ролята на технологиите за стартапите не се свежда само до създаването на иновации. Тя е определяща, както за изграждането на инфраструктура и продукти, така и за подобряването на условията на индустриално развитие.

1.3 Българската екосистема на предприемачество

Този научен труд анализира условията и перспективите за предприемачество в България, като по-специално се фокусира върху възможността за поява и развитие на стартап компании. За целта се използват, както актуална и релевантна научна информация, така и статистически данни на Световната Банка (World Bank), EU-Startups и OECD. Както вече беше споменато, по-рано в тази монография иновациите, технологичният потенциал и образователният климат са от ключово значение и роля за възникването и ранния етап на развитие на стартап компаниите. В този раздел ще разгледаме и анализираме три основни аспекта, за да може да бъдат очертани изводи и

⁵⁶ Harms, R. (2015). Self-regulated learning, team learning and project performance in entrepreneurship education: Learning in a lean startup environment. *Technological forecasting and social change*, 100, 21-28.

⁵⁷ Bariakova, D. P. (2019). *Transformation of the Higher Education systems of Eastern European developing countries through organisational learning: the case of Bulgaria* (Doctoral dissertation, University of Southampton).

да бъдат дадени препоръки. Разделът започва с идентифициране и сравняване на броя на стартап компаниите между България и другите страни членки на ЕС. Изключение прави само Великобритания, която също е включена в проучването, въпреки че не е член на съюза от 3 години. Великобритания е включена, поради факта, че е била дългогодишен член на ЕС и икономиката ѝ главно е базирана на познание и иновации. Следва анализ на броя на стартап компаниите в България по периоди, за да може да бъде проследен и оценен ефектът от пандемията от Ковид-19 върху предприемаческия сектор в страната. Разделът продължава с дискусия и анализ на ключовите фактори формиращи „стартап еко системите“ в България и завършва с анализ за ефекта на пандемията.

1.3.1 Брой на стартап предприятия в България

Таблицата отдолу съдържа актуални данни за броя на стартап компаниите в рамките на Европейския съюз (ЕС), базирани на иновации. Информация от две бази с данни на EU-Startups и Startuprankings бяха използвани, с цел валидиране и оптимизация на получения резултат. Това Въпреки наличието на леки отклонения в стойностите, основните съотношения са запазени. При разминаване в броя на стартапите между двете бази данни, е въведена по-високата стойност, тъй като е логично да се допусне, че тя разполага с повече информация. Целта на този анализ не е в това да обхване със стопроцентова точност броя на стартапите, а да очертае тенденциите. Например, според данните на EU-Startups, броят на стартапите в България е 108, а според данните на Startuprankings е 148. Независимо от това разминаване и в двата случая България е на 27-мо място от общо 30 държави в рамките на ЕС. След нея са само Кипър, Словения и Словакия. Лидери пък в тази класация са западноевропейските държави начело с Великобритания, Франция и Германия. Прави също впечатление, че Румъния, която е близка като контекст и развитие до България е с почти двойно по-голям брой стартапи. В допълнение докладът на OECD от 2020-та година посочва, че процентът на новосъздадени стартап бизнеси в България за периода между 2015-2019-та година е значително по-нисък от средния за Европейския съюз (2.2% vs. 4.0%). Доста по-нисък е процентът на млади предприемачи спрямо средния за ЕС (2.5% vs. 4.7%). Профилът на

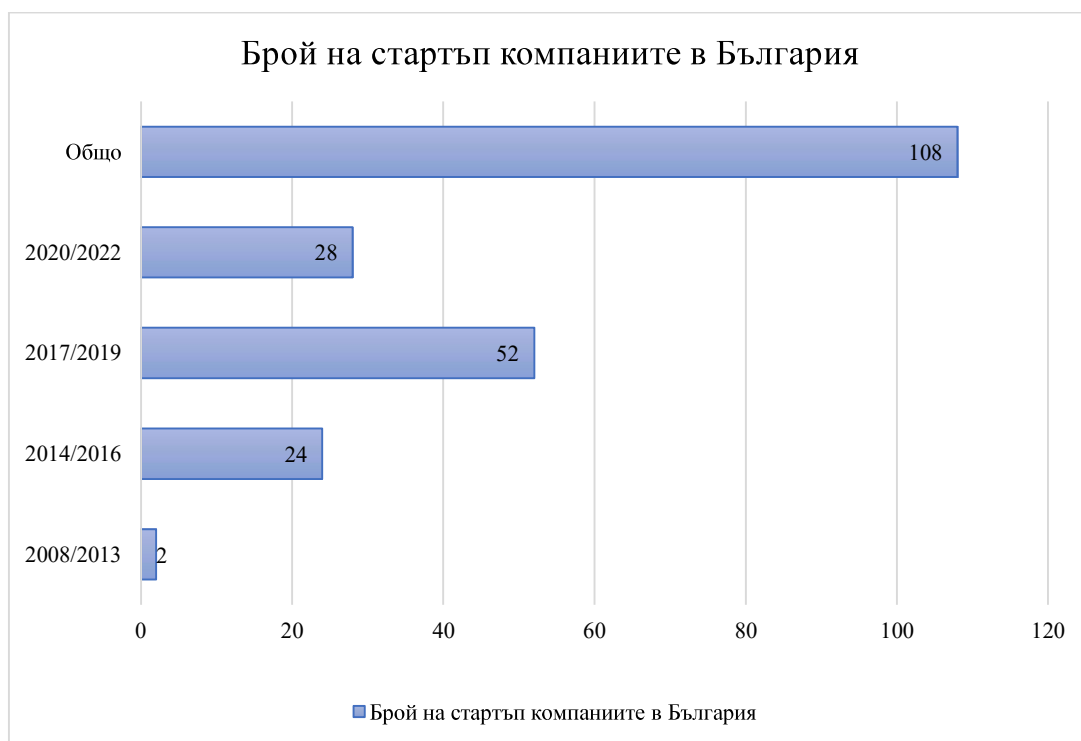
типичния български предприемач е на около възраст 40 годишна възраст, семеен и добре образован с висше образование⁵⁸.

Страни от ЕС	Брой на стартъп компании	Страни от ЕС	Брой на стартъп компании
1. Австрия	357	16. Литва	144
2. Хърватия	113	17. Нидерландия	1360
3. Дания	402	18. Португалия	409
4. Франция	2096	19. Словения	88
5. Унгария	253	20. Швейцария	797
6. Латвия	113	21. България	148
7. Малта	106	22. Чехия	201
8. Полша	432	23. Финландия	349
9. Словакия	80	24. Гърция	161
10. Швеция	637	25. Италия	923
11. Белгия	368	26. Люксембург	112
12. Кипър	98	27. Норвегия	418
13. Естония	447	28. Румъния	277
14. Германия	2376	29. Испания	1407
15. Ирландия	560	30. Великобритания	6196

Таблица 2. Брой на стартъп компании в ЕС (Източник: Собствена таблица, изготвена по данни на EU-Startups и Startuprankings).

На графиката отдолу е направена разбивка за възникването на стартъп компании в България по периоди. Най-ранните данни датират от 2008-ма година скоро след присъединяването на страната към Европейския съюз. Сравнени са данни от общо четири периода: 2008-2013, 2014-2016, 2017-2019 и 2020-2022. Както е видно от графиката, нищожно малък е броят на стартъп компаниите в най-дълго разглеждания период между 2008-ма и 2013-та година. Наблюдава се също и тенденция за растеж, която приключва през 2020-та година. Най-много стартъп компании са открити в периода между 2017-та и 2019-та година, като броят им представлява половината от общия период за целия четиринадесет годишен период от 2008-ма до 2022-ра година.

⁵⁸ OECD (2020), Bulgaria - Inclusive Entrepreneurship Policies, Country Assessment Notes Report, <https://www.oecd.org/cfe/smes/Bulgaria-IE-2020.pdf>

Фигура 3. Брой на стартъп компаниите в България (Източник: Собствена графика, изготвена по данни на EU-Startups).

Също така броят им в периода между 2020-2022 година е почти на половина от броят на новосъздадените стартъпи между 2017-та и 2019-та година. Вероятната причина за този спад е пандемията от Ковид-19, която засегна множество сектори от икономиката в това число и предприемаческия сектор⁵⁹.

ДЯЛ НА ИНОВАЦИОННО АКТИВНИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ ОТ ОБЩИЯ БРОЙ ПРЕДПРИЯТИЯ			
2018			
	Иновационно активни предприятия	Предприятия с продуктови иновации	Предприятия с бизнес процесови иновации

⁵⁹ Kuckertz, A., Brändle, L., Gaudig, A., Hinderer, S., Reyes, C. A. M., Prochotta, A., ... & Berger, E. S. (2020). Startups in times of crisis—A rapid response to the COVID-19 pandemic. *Journal of Business Venturing Insights*, 13, e00169.

Общо	30.1%	18.4%	20.8%
Индустрия	35.3%	21.4%	23.9%
Услуги	24.6%	15.3%	17.5%
ДЯЛ НА ПРЕДПРИЯТИЯТА, РЕАЛИЗИРАЛИ НОВИ ИЛИ УСЪВЪРШЕНСТВАНИ ПРОДУКТИ, НОВИ ЗА ПАЗАРА, ОТ ОБЩИЯ БРОЙ ПРЕДПРИЯТИЯ			
2018			
Общо	9.5%	<i>Източник: Собствена таблица изготвена на база на данни от НСИ⁶⁰</i>	
Индустрия	10.2%		
Услуги	8.7%		

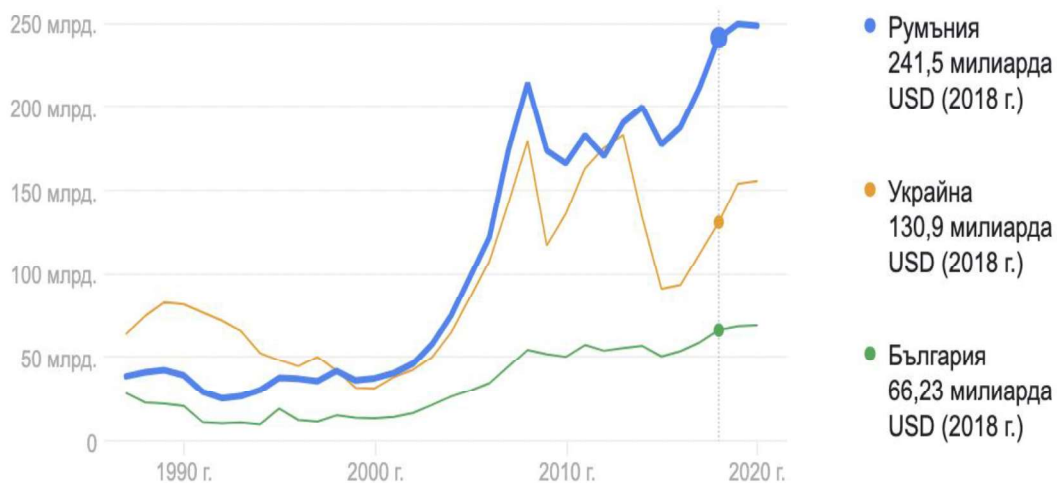
Таблица 3. Иновационна дейност в България. (Източник: НСИ, България)

В потвърждение на изложените данни, справка от сайта на НСИ показва, че иновационно активните предприятия през 2018-та година са общо 30.1% от общия дял на предприятия в България. Едва 1/3 от тези предприятия са успели да реализират или да усъвършенстват иновативен тип продукт или услуга. От съществена важност е също да се отбележи, че предприемаческите инициативи в България, базирани на иновации, са предимно в индустрията, а не в сектора на услугите. Това е проблематично, тъй като именно секторът на услугите е в центъра на икономките базирани на познанието и иновациите⁶¹. При този вид икономики се наблюдава интензивна научна дейност и сътрудничество, което води както до ускорен темп на технологичен и научен напредък, така и до бързото им остаряване. Поради тази причина ролята на познанието, науката и образованието е основно определяща. Това подсказва, че **ролята на държавата и правителството на съответния регион до голяма степен определя възможностите за стимулиране на такъв тип индустриално и икономическо развитие**. Това става, както чрез облекчаване на регулации, закони и нормативи, така и чрез инвестиране и подпомагане в научно-изследователска и развойна дейност.

⁶⁰ НСИ, България <https://www.nsi.bg/bg/content/2712/%D0%B4%D1%8F%D0%BB-%D0%BD%D0%B0-%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%BE-%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B8%D1%8F-%D0%BE%D1%82-%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B8%D1%8F-%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B9-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B8%D1%8F>

⁶¹ Boden, M., & Miles, I. (Eds.). (2000). *Services and the Knowledge-based Economy*. Psychology Press.

Данните на UNESCO от 2018-та година за разходите на научноизследователска и развойна дейност на база процент от вътрешния брутен продукт, показват, че България инвестирала по-голям процент от брутния си вътрешен продукт 0.8% в сравнение с Румъния, 0.5%. Това обаче е значително по-малко, тъй като БВП на Румъния е 248,7 млрд. долара, а този на България за същата година е 69,11 млрд. долара. За сравнение, през 2018-та година, Великобритания, чийто БВП е 2,854 трилиона долара е инвестирала 1.1 % в научноизследователска и развойна дейност. От логиката следва, че по-развитите икономики имат съответно повече финансов ресурс и възможности да инвестират в наука и иновации, а Великобритания е от водещите страни в Европа по икономическо развитие и иновации. Въпросът е, че дори и страни като Словения, чийто БВП за 2018-та година е по-нисък от този на България (54,14 милиарда долара) е разходила 2.2% от него за научноизследователска и развойна дейност. Тоест, в този случай може да говорим за национална стратегия и държавна политика.

Фигура 4. Брутният вътрешен продукт на България. (Източник: Световната банка).

1.3.2 Контекстуални фактори определящи регионалните екосистеми

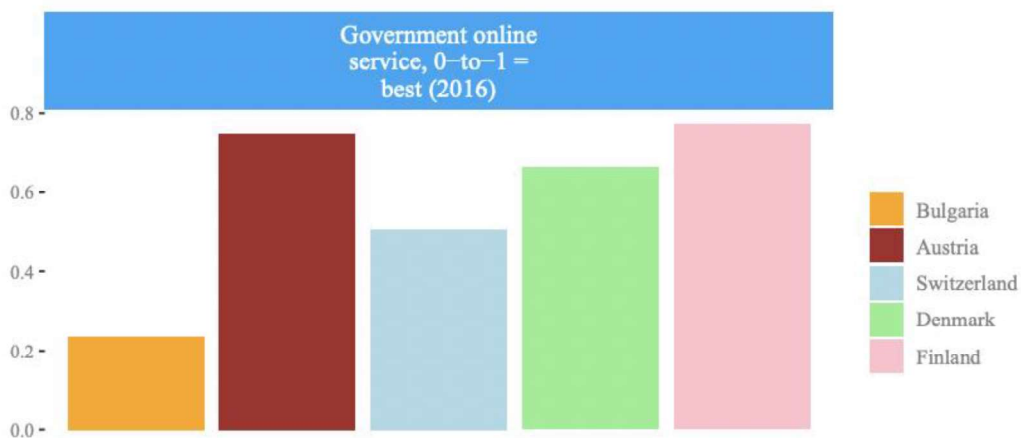
Докладът на Евростат от 2020-та година заключава, че нормативната среда за предприемачество в България е проблематична и неблагоприятна⁶². Според Световната банка причина за това са административните пречки върху новосъздадените стартър предприятия, които са сред най-тежките в Европейския съюз⁶³. Множество са факторите, влияещи негативно върху предприемачеството в България, но според данни на OECD и Световната банка най-ключови са:

- Неефективността на държавните институции.
- Бавните и скъпи ликвидационни процедури в сравнение с регистрационните такива.
- Ниският процент на възстановяване за кредиторите.
- Времето и разходите по присъединяване към енергоносителите.
- Липса на „втори шанс“.
- Липса на достатъчно умения и иновации.
- Среда и възможности за интернационализация на бизнеса.

Интересен е и фактът, че сравнително нисък е процентът хора от населението, които притежават необходимите умения да стартират и управляват собствен нов бизнес. От което следва, че **ролята на висшите училища с насоченост към предприемачество е ключова и стратегическа, както в дългосрочен план.** От гледище на финансирането, данните са оптимистични, тъй като получаването на банкови заеми е над средното за Европейския съюз. Не такъв е случаят обаче по отношение на достъпа до електронни административни услуги, който пред 2016-та година е в критично ниски нива. Въпреки че към днешна дата има известен напредък, нуждата от електронно правителство и оптимизация и модернизация на публичния сектор е от съществена важност.

⁶² Eurostat (2020), Business demography statistics, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/structural-business-statistics>

⁶³ OECD (2020), Bulgaria - Inclusive Entrepreneurship Policies, Country Assessment Notes Report, <https://www.oecd.org/cfe/smes/Bulgaria-IE-2020.pdf>

SOURCE: GLOBAL INFORMATION TECH. REPORT; DOING BUSINESS

Фигура 5. Електронни административни услуги. (Източник: Доклад на Световната Банка, 2017).

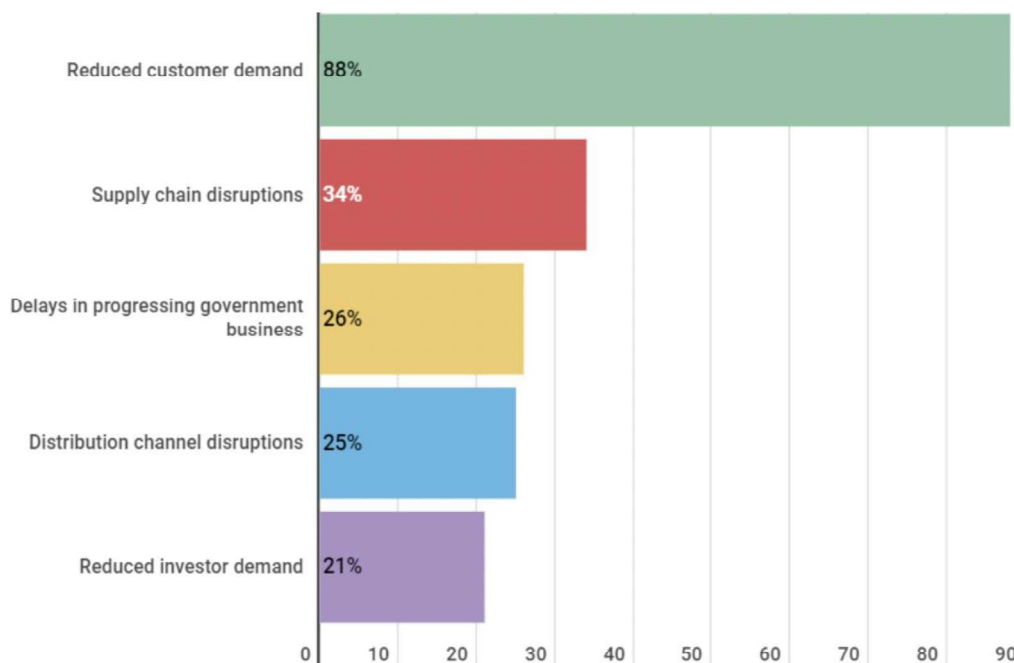
1.4 Ефектът на пандемията върху предприемачеството. Пречки и възможности за България.

Локдауните, ограниченията в предвиждане на хора и стоки, противоепидемичните мерки са само част от начините, по които бяха засегнати множество бизнеси по целия свят⁶⁴. Стартърп компаниите в цял свят са в затруднено положение, тъй като им липсва нужният опит и подготовка за справяне с кризи от магнитуда на пандемията от Ковид-19. Както по-рано беше изложено, в България се наблюдава недостиг на хора, притежаващи необходимите знания и умения да стартират и управляват собствен бизнес. Световни предизвикателства и кризи от ранга на Ковид пандемията изискват не само добре развити предприемачески умения, но и също умения за управление на кризи⁶⁵. Същото твърдение е валидно и по отношение на кадри с инженерна и техническа насоченост, сред които има недостиг, а наличните такива са предимно застаряващи. Данните от проучване на Youth Co в 18 държави от Азиатско -

⁶⁴ Kuckertz, A., Brändle, L., Gaudig, A., Hinderer, S., Reyes, C. A. M., Prochotta, A., ... & Berger, E. S. (2020). Startups in times of crisis—A rapid response to the COVID-19 pandemic. *Journal of Business Venturing Insights*, 13, e00169.

⁶⁵ Williams, T. A., Gruber, D. A., Sutcliffe, K. M., Shepherd, D. A., & Zhao, E. Y. (2017). Organizational response to adversity: Fusing crisis management and resilience research streams. *Academy of Management Annals*, 11(2), 733-769.

Тихоокеанският регион посочват пет основни начина, по които пандемията е засегнала предприемачеството на глобално ниво по възходящ ред: намаленото търсене, проблеми с доставките, забавянето на помощ от държавата, затруднения с каналите на разпространение и намалено търсене на инвеститори.

Фигура 6. Резюме на ефекта на пандемията от Ковид-19 върху предприемачеството на глобално ниво. (Източник *Youth Co: Lab survey of 410 young entrepreneurs across 18 countries in Asia-Pacific (March 2020)* in Kuckertz et al., 2020).⁶⁶

От фигурата горе става ясно, че най-значителното предизвикателство се явява намаленото потребителско търсене. Това може да се обясни с факта, че социалната дистанция и локдауните в много държави на практика намалиха употребата на много продукти и услуги, което намали рязко продукцията и предприемачеството⁶⁷. Поради тази причина повечето правителства по света отпуснаха фискална помощ за бизнеса, което беше от ключово значение и за стартъпите, тъй като те са в неизгодна позиция, както по отношение на ресурса, така и по отношение на опита си. В България, докладът

⁶⁶ Kuckertz, A., Brändle, L., Gaudig, A., Hinderer, S., Reyes, C. A. M., Prochotta, A., ... & Berger, E. S. (2020). Startups in times of crisis—A rapid response to the COVID-19 pandemic. *Journal of Business Venturing Insights*, 13, e00169.

⁶⁷ Donthu, N., & Gustafsson, A. (2020). Effects of COVID-19 on business and research. *Journal of business research*, 117, 284-289.

на OECD за 2021-ва година показва, че икономика ѝ е била сериозно засегната от пандемията. Преди пандемията, състоянието на икономиката е било стабилно със силен растеж, с висока заетост и исторически ниски нива на безработица от 1990-та година насам⁶⁸. Според редица научни разработки и статистически данни на OECD, Световната банка и Евростат, основният проблем, съпътстващ възстановяването на българската и световна икономика се явява несигурността и невредимостта на средата. Бизнес средата е динамична и несигурна по начало поради технологичното развитие и огромна конкуренция. Нейният размер и ефект се умножиха неколккратно след началото на пандемията, тъй като няма ясното за това колко дълго ще продължи протиепидемичната обстановка и съпътстващите я ограничения и мерки. Добрата новина за България е, че фискалната подкрепа от страна на българското правителство беше бързо въведена през март 2020г. и продължена до 2021г., което драстично намали уязвимостта на страната от шока от пандемията⁶⁹.

Това бе времена и необходима кризисна мярка, но по-важният въпрос, който пандемията поставя е **„Какви са дългосрочните мерки, които страната трябва да предприеме, за да съхрани и развие икономиката си?“** и **„Какви са възможностите за развитие, които пандемията от Ковид-19 предлага?“**.

Негативният ефект от пандемията е на лице в почти всички страни, въпреки че размерът му варира в зависимост от състоянието и потенциала на икономиката им от преди пандемията. От данните, които разгледахме за българската бизнес среда от преди пандемията, става ясно, че тя не е предоставяла особено благоприятни условия за бизнес и предприемачески инициативи. Редица наболели проблеми налагат изготвянето и следването на държавна стратегия: а) липсата, както на предприемачески, така и на технологични и експертни умения; б) неефективността на държавните институции; в) недоразвитото електронно правителство; г) бавните и скъпи ликвидационни процедури; д) липсата на „втори шанс“; е) възможности за интернационализиране на бизнеса; ж) корупцията, която има пряк негативен ефект върху икономическия растеж и развитие⁷⁰.

⁶⁸ OECD ECONOMIC SURVEYS: BULGARIA 2021, <https://www.oecd.org/economy/surveys/bulgaria-2021-OECD-economic-survey-overview.pdf>

⁶⁹ OECD ECONOMIC SURVEYS: BULGARIA 2021, <https://www.oecd.org/economy/surveys/bulgaria-2021-OECD-economic-survey-overview.pdf>

⁷⁰ Добрева, Ю. (2020) Фактори за устойчиво икономическо развитие на съвременните икономики. Изд. на ВУЗФ „Св. Григорий Богослов“. Годишник на Висшето училище по застраховане и финанси.

В действителност, тези проблеми датират от много дълъг период, а пандемията прави „замитането им под килима“ невъзможно. Не случайно е твърдението, че *кризите трябва да бъдат използвани като възможности*, тъй като те са основният двигател за растеж и развитие на организациите. Именно кризите ги стимулират да се развиват и да търсят иновативни решения⁷¹. Пандемията ограничи множество от традиционните канали на дистрибуция и консумация на продукти и услуги, но и стимулира много бизнеси и индивиди да поемат в различна посока и да развият нови умения⁷². Например, онлайн магазините за доставки на храна и продукти, продукцията на маски и дезинфектанти, производството на тестове, лабораториите, онлайн обучението, онлайн курсовете и др. Множество научни трудове споделят виждането, че именно **предприемачеството и особено стартъп предприятията, които генерират нови и оригинални продукти, ще извади икономиките от финансовата криза**⁷³. Следователно стартъпите трябва да бъдат стимулирани, както да се развиват, така и да се възникват, което респективно ще намали нивата на безработица⁷⁴.

Потенциална посока на развитие на стартъп бизнесите се крие в ускорения темп на дигиталната трансформация на бизнесите, при които това е възможно⁷⁵. Дигиталната трансформация на бизнеса е решение за редица проблеми, произлизащи от Ковид пандемията. На първо място, затруднените доставки. На второ място, ограничените пазари и интернационализация при някои държави като България. На трето място, по-голямата възможност за работа от вкъщи или хибридна организация на работния процес, което ще направи стартъпите по-активни и незасегнати при евентуални затваряния и социални мерки. На следващо място, това са необятните възможности за развитие на дигиталните икономики, които имат нужда от множество кадри в различни области. Профилът на дигиталната предприемаческа еко система в България изглежда далеч по-оптимистично от традиционното такова според доклад на Световната банка от 2017-та година.

⁷¹ Devece, C., Peris-Ortiz, M., & Rueda-Armengot, C. (2016). Entrepreneurship during economic crisis: Success factors and paths to failure. *Journal of Business Research*, 69(11), 5366-5370.

⁷² Fairlie, R. W. (2020). The impact of COVID-19 on small business owners: Continued losses and the partial rebound in May 2020.

⁷³ Padilla, J., & Petit, N. (2020). Competition policy and the Covid-19 opportunity. *Jorge Padilla, Nicolas Petit, Competition policy and the Covid-19 opportunity*, May, 2-6.

⁷⁴ Ioannides, D., & Gyimóthy, S. (2020). The COVID-19 crisis as an opportunity for escaping the unsustainable global tourism path. *Tourism Geographies*, 22(3), 624-632.

⁷⁵ Soto-Acosta, P. (2020). COVID-19 pandemic: Shifting digital transformation to a high-speed gear. *Information Systems Management*, 37(4), 260-266.

Фигура 7. Профил на предприемаческата среда в България, измерен спрямо шест критерия. (Източник: World Bank Report, Digital Entrepreneurship, Bulgaria(2017)).⁷⁶

Както се вижда от графиката по-горе, България е в благоприятна позиция според три от шестте индикатора, по които е профилирана. На първо място, това е „достъпът до интернет“, който има косвено положително влияние върху икономическия растеж⁷⁷. На второ място, е наличието на солиден размер рисков капитал в подкрепа на предприемаческата екосистема в България. На трето място, е „образоваността на населението“. Този резултат трябва да бъде приет с известни резерви, тъй като се базира на количествено измерване на процента на хората от активното население на възраст между 18-64 години, притежаващо висше образование. България в действителност е в благоприятна позиция в това отношение. Проблемът е, че кадрите, от които има нужда предприемачеството и стартап компаниите, са силно ограничени. Както казахме, има неистова нужда от актуализация на учебните програми на университетите и стратегическо стимулиране и подпомагане на онези, които имат предприемаческа насоченост. По същия начин трябва да бъдат стимулирани и висшите училища и индивиди, които се обучават като учени и инженери. Това е видимо и от един от индикаторите (Брой на учени и инженери) от доклада на Световната банка, според който

⁷⁶ WORLD BANK (2017). Bulgaria, Country Snapshot. Digital Entrepreneurship Report, <https://tcddata360.worldbank.org/reports/entrepreneurship/BGR>

⁷⁷ Rohman, I., & Bohlin, E. (2012). Does broadband speed really matter for driving economic growth. *Investigating OECD countries*.

България е в крайните места. Най-отрицателният резултат обаче е по отношение на „благоприятните условия за бизнес“, в което България е едва на 139 от 189 държави, което налага спешни мерки в тази насока.

На база всичко разгледано и анализирано дотук в тази монография, бе изготвен концептуален модел, категоризиращ предизвикателствата и възможностите пред българското предприемачество на база данни от Световната банка, Eurostat, OECD, UNESCO и солиден обзор на научна литература. Основният извод, до който този научен труд достига е, че пандемията от Ковид-19 може и трябва да бъде използвана като възможност за развитие и растеж. Таблицата отдолу систематизира и категоризира разгледаната информация като очертава две основни категории (краткосрочна и дългосрочна), както при предизвикателствата, така и при стратегиите.

Краткосрочни предизвикателства	Краткосрочни стратегии	Дългосрочни предизвикателства	Дългосрочни стратегии
Високите нива на непредвидимост на средата.	Разработване на иновативни продукти и услуги.	Недостигът на предприемачи. Ниският процент на млади хора, които имат познанията и уменията да стартират и управляват собствен бизнес.	Стимулиране на висшите училища с предприемачески програми и насоченост, както държавни, така и частни.
Намаленото търсене.	Фискална помощ и подпомагане.	Недостиг на инженери и учени.	Стимулиране, както висшите училища с природонаучна и инженерна ориентация, така и студенти избрали да се обучават в тези дисциплини. Обновяване и актуализиране на учебните програми спрямо нуждите на предприемачеството и дигиталната икономика.
Затваряния и противоепидемични мерки.	Работа от вкъщи или	Ограничени пазари и ниска перспектива за интернационализация	Дигитална трансформация на бизнеса.

	хибридна форма.	на предприемаческите бизнеси.	
Високата цена на ликвидационни процедури сравнение с регистрационните такива.	Намаляване на ликвидационните процедури.	Неефективни държавни институции	Развиване на ефективно и работещо електронно правителство. Реформа в публичния сектор.

Таблица 4. Концептуален модел категоризиращ краткосрочните и дългосрочни предизвикателства и стратегии за стартъп компаниите в България.

Salamzadeh (2015) категоризира предизвикателствата, които стартъп предприятията срещат. Според него съществуват общо четири основни категории: финансови предизвикателства, човешки ресурси, подпомагащи механизми външна среда.

- i. **Финансови предизвикателства** - Всички стартъп предприятия срещат финансови затруднения в някакъв етап от ранното си формиране. Най-общо тези предизвикателства може да са свързани, както с привличане на средства, кандидатстване за рисков капитал, убеждаване на близки и приятели за безвъзмездна помощ и др. Степента на тези предизвикателства се определя силно от допълнителни контекстуални и ситуационни фактори⁷⁸.
- ii. **Човешки ресурси** - В самото начало единствените наети служители в стартъпите са самите им създатели (един или няколко на брой). С времето основателят на стартъп предприятието се нуждае от съответните експерти, които да разработят модела на предлаганите продукти или услуги. Този етап е изключително важен, защото ако основателят не притежава нужното познание и експертиза в областта, в която оперира и същевременно не може да привлече кадри,

⁷⁸ Tanha, D., Salamzadeh, A., Allahian, Z., & Salamzadeh, Y. (2011). Commercialization of university research and innovations in Iran: obstacles and solutions. *Journal of Knowledge Management, Economics and Information Technology*, 1(7), 126-146.

които ги притежават – това означава провал на предприемаческата инициатива поради управленски и кадрови проблеми.⁷⁹

iii. Подпомагащи механизми – Голям брой подпомагащи механизми оказват съществена роля при прогностиката за успеха на стартъп предприятията в най-ранната им фаза. Тази категория включва инкубатори, ускорители, научни и технологични центрове за развитие на бизнес, рисков капитал, ангелски инвеститори и др. Терминът „ангелски инвеститори“ е буквално преведен от английски език и няма български аналог. Значението му се свързва с инвеститори, които предоставят капитал на млади предприятия, които в замяна им предлагат значителна възвръщаемост на направената инвестиция. Без всички тези подпомагащи фактори, шансът за успех на предприемаческата инициатива намалява значително.⁸⁰

iv. Външна среда - Външната среда е определящ фактор, както за установените предприятия, така и за стартъп предприятията. Нейната роля за оцеляването и успеха на стартъп предприятията е много по-решаваща. Автори като Boeker твърдят, че дори и ако предходните три фактора са благоприятни, а външната среда е зловредна – това само по себе си може да причини провала на стартъп предприето⁸¹. Под външна среда се разбират законодателни рамки и ограничения, съществуващи тенденции, ограничения в пазара и др.

Вземайки под внимание тези четири категории, въведени от Salamzadeh (2015), тази монография категоризира резултатите от концептуалния модел, представен в таблицата горе и представя дългосрочните и кратко срочни стратегии и предизвикателства спрямо тях. На фигурите 8 и 9 са изобразени данните, представени в концептуалния модел (виж таблица 4), които се организирани спрямо четирите

⁷⁹ Salamzadeh, A., Farjadian, A. A., Amirabadi, M., & Modarresi, M. (2014). Entrepreneurial characteristics: insights from undergraduate students in Iran. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 21(2), 165-182.

⁸⁰ Salamzadeh, A. (2015 b). New Venture Creation: Controversial Perspectives and Theories. *Economic Analysis*, 48(3/4).

⁸¹ Boeker, W. (1988). Organizational origins: Entrepreneurial and environmental imprinting of the time of founding. *Ecological models of organizations*, 33-51.

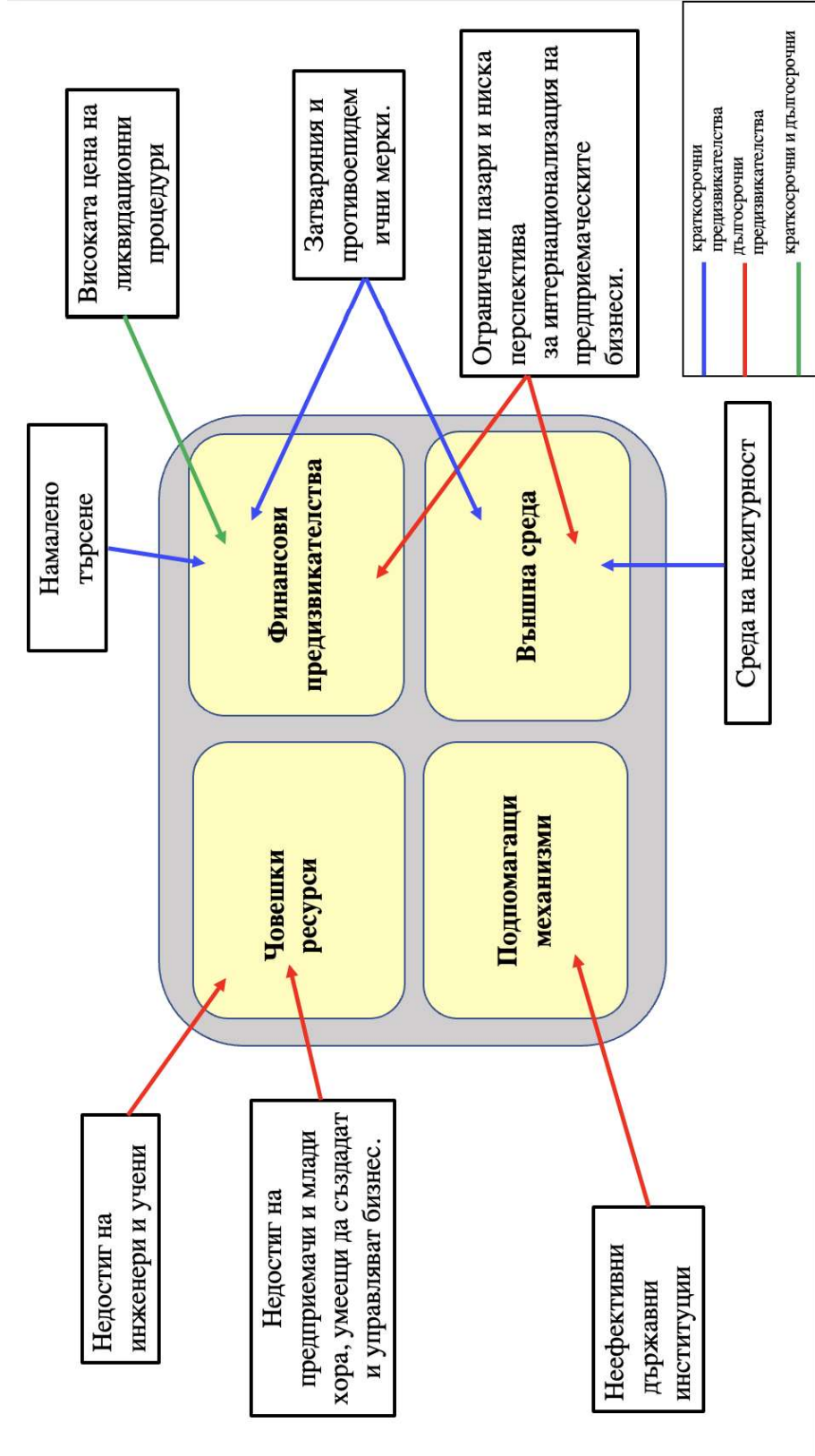
категории, представени от Salamzadeh (2015): финансови предизвикателства, човешки ресурси, подпомагащи механизми и външна среда. Всички изброени фактори, заедно със седемте фактора, идентифицирани от Wulandari и Subriadi (2021) малко или повече определят регионалната среда, в която оперират стартъп предприятията. Ролята на този вид предприятия за развитието на регионалната икономика е безспорна. Голямото предизвикателство обаче се изразява в това да бъде изграден мост между познанието и технологиите с цел подпомагане развитието на успешен и устойчив бизнес.

Ползите на обществото от развитието на такъв тип предприятия също са съществени, тъй като те предлагат високо квалифицирани работни места и са гарант за високо качество на живот.⁸² За да бъде подобрена обаче регионалната предприемаческа еко система, е нужен системен подход и структура, които засега се наблюдават само в Силиконовата Долина и в Израел.⁸³ Българският контекст и реалност са безспорно много различни и всяко сравнение би било неуместно. Тази монография поддържа виждането на Philip Albach и Ims и Zsolnai чиито дългогодишни изследвания показват, че това, което работи и е благотворно за развитите страни, същевременно е пагубно за развиващите се⁸⁴. Все пак поуката, която може да се вземе от контекста на Израел и Силиконовата долина е за значението на системния и холистичен подход.

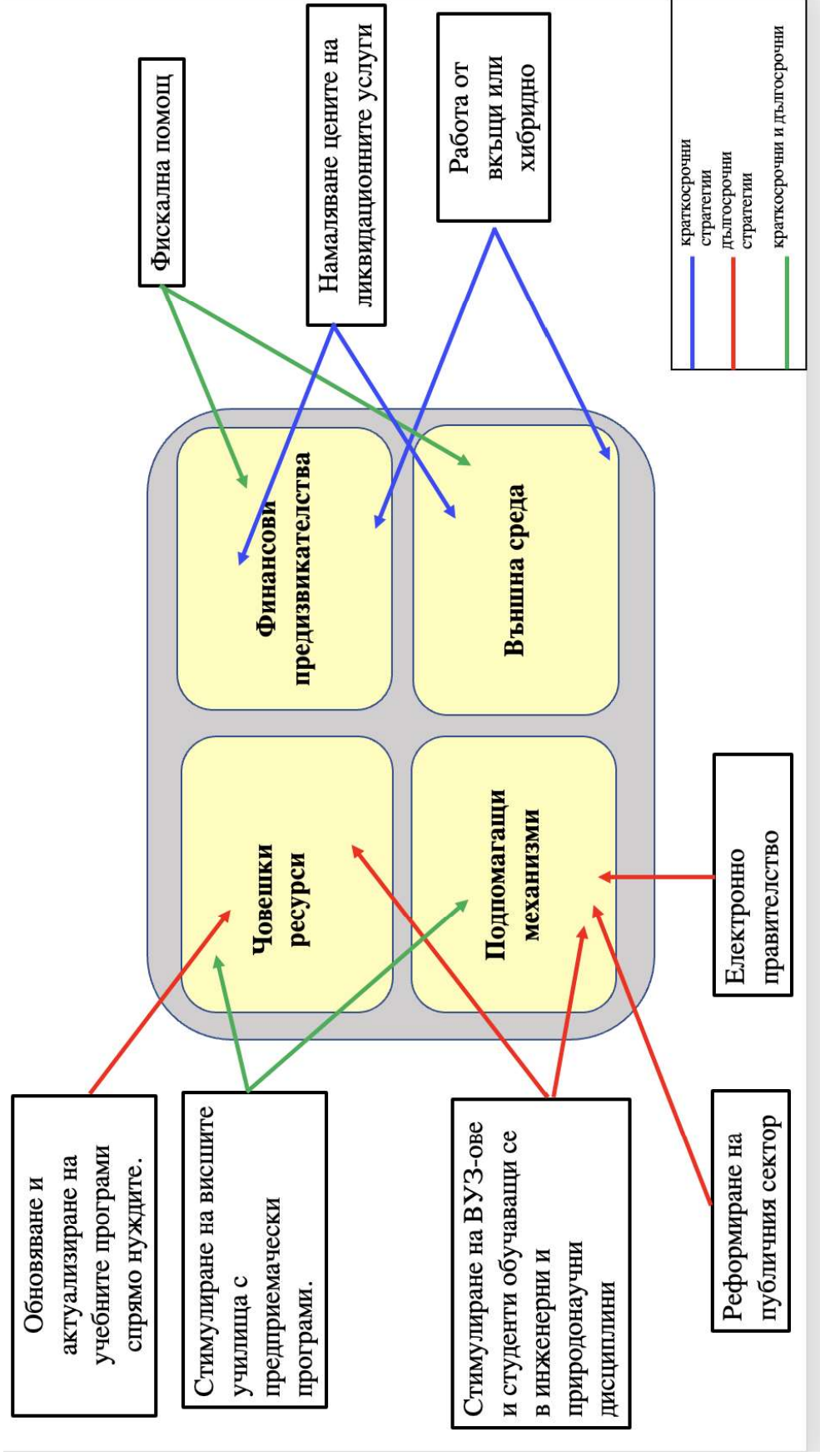
⁸² Krajcik, V., & Formanek, I. (2015). Regional startup ecosystem. *European Business & Management*, 1(2), 14-18.

⁸³ Kenney, M., & Von Burg, U. (1999). Technology, entrepreneurship and path dependence: industrial clustering in Silicon Valley and Route 128. *Industrial and corporate change*, 8(1), 67-103.

⁸⁴ Ims, K. J., & Zsolnai, L. (2014). Ethics of social innovation. *Society and Business Review*.

Фигура 8. Краткосрочни и дълго срочни предизвикателства пред предприемаческия сектор в България спрямо категориите на Salamatzadeh (2015).

Фигура 9. Краткосрочни и дълго срочни стратегии за преодоляване на гореизложените предизвикателства предприемаческия сектор в България спрямо категориите на Salatzadeh (2015).

Глава втора: Визия, стратегия, цели и човешки капитал.

2.1. Визия

За разлика от мисията, визията не отразява целта на организацията, а желаното от нея бъдеще.⁸⁵ Ако стратегията отговаря на въпросите „как“ и „къде“, то визията отговаря на въпроса „какво трябва да се постигне?“. Визията за развитието на една страна или сектор обикновено се представя в официални стратегически документи. Формулирането на ясна визия включва, както фокус върху стратегията за постигането ѝ, така върху постигането на измерими резултати⁸⁶. Визията също отразява етиката и ценностите на организациите или държавите. Въпреки че, се създава от върха в една държава, тя засяга голям брой заинтересовани лица и постигането ѝ зависи и от тяхната ангажираност. Въпреки че по начало визиите са абстрактни и вдъхновяващи, често срещаме и такива, които далеч надминават допустимото ниво на идеализъм и са открито популистки. В този ред на мисли най-важната роля на визията е да заяви къде иска една държава или организация да бъде в дългосрочен план и какво преследва. Според автори като DuFour и Eaker визията предлага отговор на въпроса „Какво мечтаем да бъдем?“⁸⁷. Тя представлява нещо като идеал, който може да се постигне ако всеки елемент в една система си взаимодейства качествено. Това до голяма степен кореспондира с вижданията на Ghajaredaghi за това, че качеството на взаимодействието между отделните елементи в една система е по-важно от техните индивидуални качества и особености.⁸⁸

Както споменахме визията е ориентирана към бъдещето и описва къде дадена организация иска да се позиционира на пазара в следващите 5, 10 или 20 години.⁸⁹ В този случай визията се отнася не до пазара, а до позиционирането на България в бъдещия свят спрямо страните в ЕС и новите геополитически и икономически реалности. Тук е

⁸⁵ Gurley, D. K., Peters, G. B., Collins, L., & Fifolt, M. (2015). Mission, vision, values, and goals: An exploration of key organizational statements and daily practice in schools. *Journal of Educational Change*, 16(2), 217-242.

⁸⁶ Kaplan, R. S., Norton, D. P., & Barrows, E. A. (2008). Developing the strategy: Vision, value gaps, and analysis. *Balanced Scorecard Review*.

⁸⁷ DuFour, R., & Eaker, R. (1998). Professional learning communities at work: Best practices for enhancing student achievement. Bloomington: National Education Service.p.62.

⁸⁸ Ghajaredaghi, J. (2011). *Systems thinking: Managing chaos and complexity: A platform for designing business architecture*. Elsevier.

⁸⁹ Bowen, S. A. (2018). Mission and vision. *The international encyclopedia of strategic communication*, 1-9.

моментът и да се отбележи, че ако разглеждаме визията на ниво държава или на ниво система в държавата (например системата на висшето образование и науката), вероятно ще забележим, че доста държави от Европейския съюз например възприемат и адаптират ‚Европейската визия‘ за развитието си, лишени от индивидуална такава. Това е обяснимо поради факта, че господстващата доктрина в света е тази на неолибералния глобализъм, в който държавите и тяхната идентичност са сведени до географски понятия.⁹⁰ Това не е изненадващо, тъй като съществува известен паралел между ‚глобализма‘ и ‚хегемонията‘. С други думи водещите и развити държави налагат господството и хегемонията си над развиващите се страни като ги карат да се ‚състезават‘ в неравностойна и предрешена игра⁹².

Тук обаче е редно да се направи разлика между ‚глобализацията/глобалността‘ като исторически и еволюционен процес и ‚глобализмът/неолибералният глобализъм‘ като идеология и визия за развитието на света. Разбира се няма нищо по-естествено от това националните държави, които са част от съюзи, да споделят някакви елементи от обща визия за развитие, което обаче съвсем не означава отказ от идентичността и от опитите да се търсят решения и стратегии, насочени към специфичния контекст. Разглеждайки българския контекст и неговите специфики е редно да се спрем и на идеите, представени от Стоян Денчев и Евгений Сачев относно значението на културно-историческото наследство и ролята на историята, която освен да ни служи като инструмент да опознаем миналото си, играе съществена роля и в избора и разбирането на настоящето и бъдещето ни⁹³.

В тази монография не само ще разглеждаме доколко реалистично поставена е визията и стратегиите за интелигентен растеж и развитие на българската държава, но и ще оценим доколко съобразени са те с българския контекст и среда.

2.2 Стратегия

Втората стъпка след задаването на визия се състои в изготвяне на ефективни дългосрочни стратегии, която да определи как хората, организациите или пък държавите

⁹⁰ Beck, U. (2018). *What is globalization?*. John Wiley & Sons.

⁹¹ Цеков, Б. ДОКТРИНАТА „ТРЪМП“.

⁹² Altbach, P. G. (2004). Globalisation and the university: Myths and realities in an unequal world. *Tertiary Education & Management*, 10(1), 3-25.

⁹³ Сачев, Е. (2021). Българите са в основата на човешката цивилизация: Трето допълнително и разширено издание. София: Издателска къща „Новата цивилизация“ ЕООД. 2021.

да постигат желаните от тях резултати⁹⁴. Murray и Grimsley описват стратегията като „процес на постоянна адаптация към непрестанно променящи се условия и обстоятелства в свят, характеризиращ се с голяма динамика и несигурност“⁹⁵. Добрата стратегия се основава на функционалното знание за това какво работи, какво не и защо⁹⁶. Основното идея на стратегията е да приложи силата срещу слабостите. Нещо повече добрата стратегия трябва да е последователна, с координирани действия, политики и ресурси, за да се постигне важна цел⁹⁷. Друг аспект на добрата стратегия е възможността за разпознаване на нови източници на сила и слабости, както и на извличането на ползи от кризисни ситуации, превръщайки заплахите във възможности. Наличието на добри стратегии обаче е рядкост, а организациите, прилагащи успешна стратегия се считат за притежаващи конкурентно предимство. В бизнес контекст, конкурентното предимство се изразява в реализиране на печалба над средната за даден сектор⁹⁸.

Конкурентното предимство също може да бъде разбрано и като „придаване на стойност“, „обществена мисия“, какъвто е случаят и в публичния сектор.⁹⁹ В Българския контекст за успешна национална стратегия може да се смята не само тази, която се базира на реализъм и ефективност, но тази, която може да отсее елементите от общата европейска стратегия, които са съотнесимите и приложими към българската действителност от онези, които не са. В този научен труд разглеждаме конкурентното предимство в публичния сектор именно като „придаване на стойност“ и „обществена мисия“. По отношение на висшите училища тяхното конкретно предимство се изразява в баланса между извършване на традиционната им академична дейност и пазарна ориентация.¹⁰⁰ В тази монография разглеждаме ролята на националната стратегия за реформиране и подпомагане на сектора на висше образование по отношение на развитието на икономика базирана на знание и иновации.

⁹⁴ Mckeown, M. (2019). *The strategy book*. Pearson UK.

⁹⁵ Baylis, J. (2022). *Strategy in the contemporary world*. Oxford University Press.p.5.

⁹⁶ Rumelt, R. P. (2012). Good strategy/bad strategy: The difference and why it matters. *Strategic Direction*.

⁹⁷ Rumelt, R. P. (2012). Good strategy/bad strategy: The difference and why it matters. *Strategic Direction*.

⁹⁸ Hosseini, A. S., Soltani, S., & Mehdizadeh, M. (2018). Competitive advantage and its impact on new product development strategy (Case study: Toos Nirro technical firm). *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 4(2), 17.

⁹⁹ Popa, I., Dobrin, C., Popescu, D., & Draghici, M. (2011). Competitive advantage in the public sector. *Theoretical and Empirical Researches in Urban Management*, 6(4), 60-66.

¹⁰⁰ De Haan, H. H. (2015). Competitive advantage, what does it really mean in the context of public higher education institutions?. *International Journal of Educational Management*.

Стратегията може и да бъде и неуспешна. Обикновено лошата стратегия не просто е липса на добра стратегия, а резултат от погрешни схващания и лидерска дисфункция. Когато една стратегия е лоша или слаба, обикновено тя не разпознава адекватно предизвикателствата и съответно не може да идентифицира и възможностите. За лоша стратегия се смята още онази стратегия, която не може да си постави реалистични и изпълними цели¹⁰¹. Поради тази причина е изключително важно извършването на адекватна оценка и преоценка на изготвената стратегия при значителни промени в заобикалящата средата и обстановка¹⁰². Преоценката на ефективността и адекватността на стратегията е нужна, за да може да се даде обяснение на въпроса защо стратегическите цели не са постигнати¹⁰³. Обзорът на релевантна и актуална литература показва, че формирането на стратегия е аспектът от стратегическия процес, който винаги е привличал най-много внимание от страна, както на учените, така и на практиците. Ролята на преоценката на стратегията е negliжирана в теоретичния наратив, което до голяма степен може да бъде и основна причина за провала на много стратегии¹⁰⁴.

Оценката на стратегията може да разпознае и подчертае слабостите на съществуващите стратегически планове и да ги рестартира. Успехът на оценката на стратегията зависи главно от метода, по който е извършена. Така например, ако тя е неадекватно или неправилно извършена, това може да ограничи успеха и да доведе до провал. Поради тази причина за да бъдат адекватно оценени наличните стратегически планове, лидерите или висшите органи, които са ги изготвили, трябва да си зададат правилните въпроси.¹⁰⁵ В тази монография ще бъдат критично разгледани и оценени съществуващите стратегически документи за развитието на висшето образование, научно-изследователската и развойна дейност, възможността за учене през целия живот и тяхната роля и принос за модернизиранието и трансформирането на икономиката на България.

¹⁰¹ Rumelt, R. P. (2012). Good strategy/bad strategy: The difference and why it matters. *Strategic Direction*.

¹⁰² Elshamly, A. (2013). *Developing a strategic framework in small and medium sized enterprises (SMEs)* (Doctoral dissertation, University of Gloucestershire).

¹⁰³ Hieu, V. M., & Nwachukwu, C. (2019). Strategy Evaluation Process And Strategic Performance Nexus.

¹⁰⁴ Majid, A. N. B. A. N., & Mas Bambang Baroto, B. (2016). The relationship between strategic planning and Malaysian SMEs business performance: The effect of employee participation, implementation incentive and strategy evaluation and control. *The International Journal of Business & Management*, 4(3), 353-368.

¹⁰⁵ Onwe, O. J. (2014). Economic management of ethno-religious crises in Nigeria: A strategic model. *Singaporean Journal of business economics and management studies*, 2.

2.3 Цели

Всяка стратегия и стратегически документ си поставя цели, които трябва да бъдат измерими и реалистично формулирани, както по отношение на времевите срокове, така и по отношение на ресурсите и отправната точка, от която биват поставяни те. Именно целите са най-ясно разбираемият елемент от дотук разгледаните, защото те прецизно посочват нивото на изпълнение и какви конкретни стъпки трябва да бъдат предприети и от кого, за да се постигнат целите¹⁰⁶. Формулировката на целите е важен показател за това дали и доколко реалистична и ефективна би била изготвената стратегия. Например ние може да заявим, че националната ни стратегията до 2030-та година да трансформираме икономиката в интелигентна като изградим мост между висше образование, наука и индустрия. Големите въпроси обаче са „как?“, „по какъв начин?“, „с какви финансови и човешки ресурси?“, „Кога да се предприемат стъпките?“, „Кои стъпки да бъдат предприети на първо време и кои в последствие?“. Направлението „Стратегически мениджмънт“ смята, че стратегическите цели имат ключова роля за успеха на организациите¹⁰⁷.

Таблицата отдолу илюстрира основните дефиниции и понятия на стратегия и придружаващите ги понятия като организационен план, мисия, обсъждане и др. Таблицата е адаптирана на база научната разработка на Gagné (2018). Целта ѝ е да внесе разбиране за използваните в монографията понятия и посочи нивото и фокуса им на приложение.

¹⁰⁶ Gurley, D. K., Peters, G. B., Collins, L., & Fifolt, M. (2015). Mission, vision, values, and goals: An exploration of key organizational statements and daily practice in schools. *Journal of Educational Change*, 16(2), 217-242.

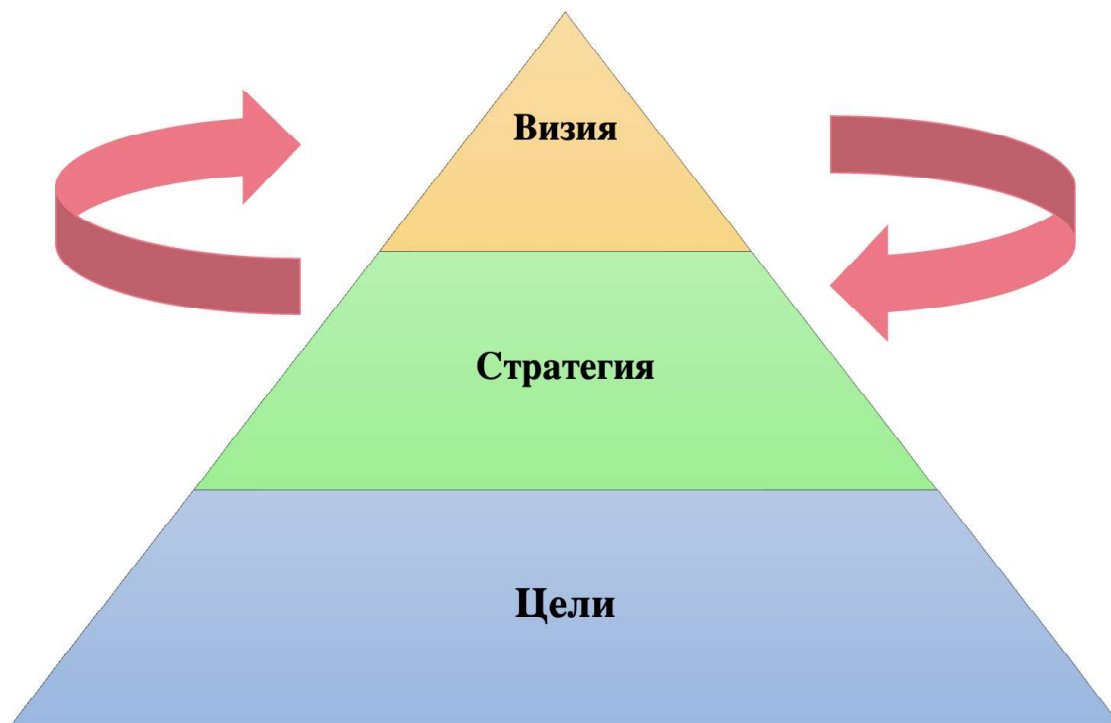
¹⁰⁷ Gagné, M. (2018). From strategy to action: transforming organizational goals into organizational behavior. *International Journal of Management Reviews*, 20, S83-S104.

Концепция	Дефиниция	Ниво	Фокус	Еквивалентни концепции
Цел	Крайно положение, което все още не е достигнато но фокусът е насочен към това да бъде постигнато.	Генерално	Генерален	
Преследване на цел	Действията, предприети за постигането на целта	Генерално	Генерално	Стратегия
Стратегия	Теория за това как да бъде постигната преднина пред конкуренцията.	Организационно	Какво и защо	Преследване на цел
Обсъждане	Процесът на поставяне на целите.	Генерално		Мисия, стратегически цели
Организационни цели	Крайно положение, до което организациите биха искали да достигнат.	Организационно	Организационно	Цел
Стратегически цели	Ясни и конкретни подцели	Организационно	Какво	Обсъждане, официална цел, подчинена цел
Мисия	Организационната цел	Организационно	Защо	
Стратегически план	Специфичен план даващ информация за това по какъв начин ще бъдат постигнати целите.	Организационно	Как	Намерение за приложение на стратегиите, организационно планиране, оперативна цел

Таблица 5. Концепции и дефиниции (Източник: адаптирана от Gagne (2018).)¹⁰⁸

¹⁰⁸ Gagné, M. (2018). From strategy to action: transforming organizational goals into organizational behavior. *International Journal of Management Reviews*, 20, S83-S104, p. S84.

Фигурата отдолу обобщава последователността и йерархията на разгледаните дотук понятия – визия, стратегия и цели. Както се вижда на фигурата, стратегията на практика представлява мостът между визията и целите,

Фигура 10. Йерархия на стратегическия план. (Източник: собствена фигура).

2.4 Човешки капитал

Както споменахме в предишния раздел, за да бъде оценена дадена стратегия по отношение на това колко реалистично е формулирана тя, организациите или държавите трябва да бъдат наясно какъв ресурс ще бъде необходим за постигането ѝ. Ресурсът може да бъде два вида: материален и нематериален. Материалният ресурс или капитал се отнася до всичко, което може да се докосне физически като пари, материална база, оборудване, материали¹⁰⁹ и т.н. Нематериалният ресурс е свързан с човешкия капитал

¹⁰⁹ Penkova, E., & Valkov, A. (2015). The Quality of Education: an economic view. *Journal of Process Management and New Technologies*, 3(3), 26-33.

или казано по друг начин с хората и техните компетенции, умения, таланти, знания, опит и способности. Най-общо човешкият капитал може да бъде дефиниран като „*сплотена коелция от качествени характеристики, в това число образователни, квалифицирани и културни, които създават висока допавена стойност за организациите*¹¹⁰“.

Множество проучвания показват, че през миналия век делът на физическия капитал в брутният вътрешен продукт в икономиките на развитите страни рязко е намалял. Същевременно обаче делът на човешкия капитал рязко се е увеличил.¹¹¹ Неслучайно икономиките на тези държави са именно ‚интелигентни‘ и базирани на знание и наука. В миналото различните видове капитали са разглеждани като суровини, нужни за производството на продукти и услуги. Това обаче не важи за човешкия капитал, който според редица автори играе много по-сложна роля в процеса на предоставяне и производство на продукти и услуги¹¹². Както вече споменахме, човешкият капитал се отнася до образованието, знанието и работната компетентност.¹¹³ Автори като Gary Becker твърдят, че индивидите не могат да бъдат отделени от техните умения, здраве и ценности, но могат да бъдат отделени от техните имоти и притежания.¹¹⁴ Човешкият капитал е най-устойчивият и биоразградим капитал, затова тъй наречените учещи организации (на английски, *learning organisations*) инвестират финансовите си средства основно в развитието на кадри.

Нужно е да споменем и основоположникът на концепцията за “учещата се организация” или “*learning organisation*” Peter Senge (Питър Сенджи). В книгата си „Петата дисциплина“ (на англ. *The fifth discipline*), Senge идентифицира общо пет елемента на учещата се организация: системно мислени (познато още като мислене в системи), мисловни модели, споделена визия, колективно обучение и личен опит и самоусъвършенстване. Според автори като David Garvin (Дейвид Гарвин), онова, което отличава учещите се организации от останалите е:

¹¹⁰ Namasivayam, K., & Denizci, B. (2006). Human capital in service organizations: identifying value drivers. *Journal of Intellectual Capital*.

¹¹¹ Pasban, M., & Nojehdeh, S. H. (2016). A Review of the Role of Human Capital in the Organization. *Procedia-social and behavioral sciences*, 230, 249-253.

¹¹² Menzies, M. (2003). Human capital development in research, science and technology. *Retrieved February, 15, 2020*.

¹¹³ Namasivayam, K., & Denizci, B. (2006). Human capital in service organizations: identifying value drivers. *Journal of Intellectual Capital*.

¹¹⁴ Becker, G. S. (2002). The age of human capital.

- Систематичният подход при решаване на проблеми
- Експериментиране
- Учене от предишен опит и грешки
- Учене от другите
- Бързо и ефективно разпространяване и споделяне на знанието

Ползите от развитието на човешкия капитал в една държава или организация са безспорни, както в икономическо така в социално отношение. В развитите страни със значителен човешки капитал се наблюдават намелена ниво на престъпност, добро здраве на населението, урбанизирана трудова заетост и социална корелация¹¹⁵.

2.4.1 Ценности

Последните десетилетия икономическата среда става все по-динамична, конкурентна и изпълнена с предизвикателства¹¹⁶. Частните и публичните организации се сблъскват с всевъзможни предизвикателства от различен характер, произтичащи от сложната и непредвидима външна среда. Същевременно външната икономическа и социална среда е силно повлияна от прогресивно разпространяващата се глобализация и революционни промени и динамики в развитието на технологиите. Тези процеси накарала голям брой, както учени, така и практики да обърнат голямо внимание на организационни фактори като структура, култура, визия, мисия, ресурси и ценности през последните няколко десетилетия. Счита се, че ценностите характеризират организационната култура и са онзи на пръв поглед невидим фактор, който има огромно влияние върху процесите в организациите. Тук подходяща е алегорията, че организационната култура е ‚характерът‘ или ‚личността‘ на организацията, ако ги разглеждаме като живи организми. Няма нужда да се обяснява детайлно ролята на ценностите за поведението и характера на организациите. Поради тази причина, ако се цели реструктуриране, реформиране, диагностициране, трансформация и промяна на

¹¹⁵ Carmeli, A., & Schaubroeck, J. (2005). How leveraging human resource capital with its competitive distinctiveness enhances the performance of commercial and public organizations. *Human Resource Management: Published in Cooperation with the School of Business Administration, the University of Michigan and in Alliance with the Society of Human Resources Management*, 44(4), 391-412.

¹¹⁶ Mueller, K., Straatmann, T., & Schumacher, S. K. (2021). Organizational values. In *Encyclopedia of quality of life and well-being research* (pp. 1-13). Cham: Springer International Publishing.

дадена организация, няма как да бъдат пропуснати ценностите, на които тя се базира. Не случайно организациите, които биват считани за успешни или пък тези, които успяват да проведат дълбока и трансформационна реформа се насочват именно към преразглеждане на ценностите на организацията и съответно тяхната промяна и споделяне със служителите.¹¹⁷ Защо това е така? Нито една организационна промяна, процес или адаптация не могат да бъдат успешни без активното участие на ангажираност от страна на нейните служители. За целта висшият мениджмънт на организацията трябва да зададе цел, посока, визия, подкрепени от съответстващите ги ценности. Ключов момент е, че ценностите трябва да бъдат споделени или иначе казано промотирани от висшия мениджмънт, но възприети от служителите. Именно споделените ценности са отговорни за ангажирането на служителите към организационните цели¹¹⁸.

В разглеждания от тази монография контекст не се отнася до организация, а до цяла държава. В най-важния стратегически документ, излъчен от президентството на Република България „*Национална програма за развитие на България 2030*“ се посочва, че България трябва да трансформира икономиката си в интелигентна до 2030 година, в център на която ще бъдат университетите и научно-изследователски центрове. Нещо повече тази програма си поставя амбициозната задача не само да развие икономиката, но и обществото, което разбира се е логично, тъй като **човешкият капитал е зависим основно от две неща: образование и ценности**. Когато говорим за ценности няма как да не споменем ожесточения дебат през последните години в българското общество за това върху какви ценности трябва да бъде построено то. Противопоставянето е по линия евроатлантически глобални ценности срещу български традиционно-консервативни християнски ценности¹¹⁹. Този дебат отразява по-широк дебат в западните общества, а именно този за противопоставянето между „глобалистичните“ и „националните“ ценности и визия за развитието на държавите.

Основната разлика се състои в това, че националните ценности възприемат патриотизма, културата и националната идентичност на страната си като основен

¹¹⁷ Baltzley, D. (2016). Purpose and shared values are the heart of employee engagement. *The Journal for Quality and Participation*, 39(3), 29.

¹¹⁸ Baltzley, D. (2016). Purpose and shared values are the heart of employee engagement. *The Journal for Quality and Participation*, 39(3), 29.

¹¹⁹ Kovacheva, R. (2021). „Европейски “vs.”традиционни “ценности в българските медии. *Медии и език*, 1(9), 16-30.

добродетел. Техният морален ангажимент е свързан със съхраняване на националната идентичност и култура и културно-историческа памет и наследство¹²⁰. Важно е да се отбележи, че има съществена разлика между фашистки национализъм и патриотичен национализъм. Хората, изповядващи ценностите национализма от фашистки тип, смятат народа си за превъзходящ останалите народи и култури. Онези, които пък изповядват патриотичен тип национализъм, демонстрират почит, любов и лоялност към държавата, която е тяхна родина, който не се базира на чувство за превъзходство. За разлика от глобалистичния подход, патриотичният подход приоритизират интересите и правата на гражданите на националната държава. Глобализмът и глобалистичните ценности пък се свързват с отговорност към света като цяло, а не към отделните държави или общности. Индивидите, споделящи тези ценности, се чувстват граждани на света и се считат за отговорни за разрешаването на глобални и планетарни проблеми като глобално затопляне, замърсяване, полово и социално неравенство и др.¹²¹

Нещо повече глобалистичните ценности често възприемат визията и посоката, зададена от големи общности и съюзи. Въпреки някои взаимно изключващи се концепции и елементи при патриотичните и глобалистичните ценности, допирни точки могат да бъдат намерени. Например, Евгений Сачев представя идеята за глобално свързано общество, в което ценностите и културните специфики и принадлежности на националните държавите са насърчавани и третираны с уважение¹²². Тази идея е антипод на виждането за унификация и стандартизация не само в икономиката, но и в културата и ценностите. Темата за ценностите няма как да бъде подмината от което и да е сериозно изследване, оценяващо стратегиите и визията. Както вече споменахме не би могло да се гради устойчиво бъдеще без осъзнаване на същността и обективно оценяване на миналото и настоящето. Аналогични са и идеите на Peter Senge и теорията му за „учещата се организация“. Според тази теория организациите, които се стремят към устойчив успех, трябва да поставят ценностите и ученето като своя основа. Това включва учене от опита и грешките в миналото, рефлексивност и развитие на човешкия капитал на организацията в духовен, морален и интелектуален план.

¹²⁰ Haidt, J. (2016). When and why nationalism beats globalism. *Policy: A Journal of Public Policy and Ideas*, 32(3), 46-53.

¹²¹ Albrow, M. 1996. *The global age: State and society beyond modernity*. Cambridge: Polity Press

¹²² Сачев, Е. (2021). Българите са в основата на човешката цивилизация: Трето допълнително и разширено издание. София: Издателска къща „Новата цивилизация“ ЕООД. 2021.

Глава трета: Ролята на висшето образование за икономическото развитие и растеж.

3.1 Неравенството във висшето образование

През последните 25 години секторът на висше образование изпадна надолу в международния дневен ред за развитие, като приоритет беше даден на началното образование.¹²³ Същевременно, общата посока на развитие в света не постави достатъчно акцент върху въпросите за икономическо развитие, водено от индустрията растеж, технологичен прогрес и иновации. Същевременно, системите на висше образование в цял свят бяха подложени на безпрецедентна масификация и разрастване, което задълбочи неравенството между образователните системи и институции в развитите и развиващите се страни. В същност това неравенство датира още от края на Студената война.¹²⁴ Студената война е период, характеризиращ се с висококачествено и елитарно образование и от двете страни на желязната завеса, които инвестираха огромен финансов и интелектуален ресурс в битката за „умовете и сърцата на хората“.¹²⁵ ¹²⁶ Приключването на този период постави начало на нова ‚битка‘, която този път се осъществява от мултинационалните корпорации, медийни конгломерати и някои водещи университети, чиято основна цел е реализиране на по-големи финансови печалби.¹²⁷ Така стартира и процесът на глобализация и интернационализация, който доведе до неконтролируема експанзия на висшето образование по цял свят¹²⁸¹²⁹ и генерира днешното неравенство между образователните системи и институции в развитите и развиващите се страни¹³⁰. Неравенството във висшето образование е най-

¹²³ Kruss, G., McGrath, S., Petersen, I. H., & Gastrow, M. (2015). Higher education and economic development: The importance of building technological capabilities. *International Journal of Educational Development*, 43, 22-31.

¹²⁴ Albach, P. G. (2004). Higher education crosses borders: can the United States remain the top destination for foreign students? *Change*.

¹²⁵ War, C. C. (2010). *Cinematic Cold War: The American and Soviet struggle for hearts and minds*.

¹²⁶ Lorenzini, S. (2019). *Global development: a Cold War history*. Princeton University Press.

¹²⁷ Trahar, S. (2021). Building higher education cooperation with the EU: challenges and opportunities from four continents: edited by Elizabeth Balbachevsky, Yuzhuo Cai, Heather Eggins and Svetlana Shenderova, Leiden, Koninklijke Brill, NV, 2021, 215 pp. 50 EUR (paperback), ISBN 978-90-04-44540-6 (paperback), 978-90-04-44542-0 (eBook), 978-90-05-44541-3 (hardback).

¹²⁸ Akalu, G. A. (2016). Higher education ‘massification’ and challenges to the professoriate: do academics’ conceptions of quality matter?. *Quality in Higher Education*, 22(3), 260-276.

¹²⁹ Marshall, S. J. (2018). Open education: A parable of change in higher education. In *Shaping the University of the Future* (pp. 213-251). Springer, Singapore.

¹³⁰ Albach, P. G., & Hazelkorn, E. (2017). Pursuing rankings in the age of massification: For most—forget about it. *International Higher Education*, (89), 8-10.

силно осезаемо от края на 20-ти и началото на 21-ви век¹³¹. Експанзията и лесният достъп до висше образование се считат за основна причина за това неравенство.

На практика **глобализацията** и **интернационализацията** сложиха край на суверенитета на националните образователни системи¹³², а висшите училища трябва да се трансформират от национални към мултинационални. В допълнение висшите училища от развиващите се страни се намират в ситуация да се адаптират към правила и стандарти, зададени от лидерстващите образователни институции от развитите страни. Редица автори като Altbach¹³³, Ritzer¹³⁴ и Sharipov¹³⁵ твърдят, че именно това, заедно с последвалите експанзия и масификация във висшето образование, поставя началото на голяма пропаст в качеството на образователния продукт и услуги между развитите и развиващите се страни. В действителност новите икономически и социални реалности видоизменят ролята и функцията на висшите училища. Към днешния момент тяхна основна задача е, както да генерират познание и иновации, така и да стимулират студентите си в предприемачество, а постигнатите резултати се превръщат в основен критерий за заемане на водещо място в рейтинговото класиране на висшите училища¹³⁶.

Въвеждайки термините ‚глобализация‘ и ‚интернационализация‘, е нужно да бъде пояснено тяхното значение и да бъдат очертани ключови разлики. Глобализацията е най-спорният от термините, защото за някои автори и учени, той е станал символ на слабостите и проблемите на съвременното общество,¹³⁷ докато за други е форма на светоглед и пазарна, политическа и социална философия. Както вече подробно обяснихме в предходната глава, трябва да бъде правена съществена разлика между глобализацията като естествен еволюционен и исторически процес и глобализма като идеология. В зависимост от контекста, в който е разглеждана, термините глобализация

¹³¹ Копыска, К. (2021). Higher education expansion, system transformation, and social inequality. Social origin effects on tertiary education attainment in Poland for birth cohorts 1960 to 1988. *Higher Education*, 81(3), 643-664.

¹³² Hayes, D. (2017). BEYOND MCDONALDIZATION.

¹³³ Altbach, P. G. (2007). Peripheries and centres: Research universities in developing countries. *Higher education management and policy*, 19(2), 1-24.

¹³⁴ Ritzer, G. (2011). *The McDonaldization of society* 6 (Vol. 6). Pine Forge Press.

¹³⁵ Sharipov, F. (2020). Internationalization of higher education: definition and description. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 2020(1), 127-138.

¹³⁶ Alves, A. C., Fischer, B., Schaeffer, P. R., & Queiroz, S. (2019). Determinants of student entrepreneurship: An assessment on higher education institutions in Brazil. *Innovation & Management Review*.

¹³⁷ Altbach, P. G. (2004). Higher education crosses borders: can the United States remain the top destination for foreign students? *Change*. p.5

и интернационализация могат да имат различно значение. В случая този научен труд разглежда глобализацията в контекста на икономически, социални, политически и научни тенденции, принуждаващи висшето образование от 21-ви век да се интернационализира.¹³⁸ Под интернационализация се имат предвид политики и практики, възприети от висше образователни системи, университети и отделни учени и преподаватели.

3.2 Ролята на висшето образование за иновационната икономика и доживотното учене.

Както вече беше обяснено в предходната глава, ценностите и образованието са в центъра на развитието на човешкия капитал, който пък от своя страна играе основна роля за постигането на тъй наречената „интелигентна икономика“. В тази монография ще се спрем само на ролята на висшето образование и науката, тъй като изследването на цялата система на образование би било прекалено обширна тема. Голям брой емпирични и концептуални изследвания застават зад единната позиция, че висшите училища, в дадена държава или регион, играят съществена роля за икономическото му развитие. Това са страните с тъй наречената икономика, „**базирана на знание и иновации**“. В научната разработка на Барякова-Караангова¹³⁹, която разглежда ролята на стартър сектора за модернизиранието, дигитализиранието и трансформирането на българската икономика в иновационна, бяха идентифицирани няколко големи предизвикателства, свързани с ролята на висшето образование. Това бяха:

- Липсата на два основни типа кадри – предприемачи и учени, инженери и техници. Изследването показва, че мнозинството от млади и квалифицирани хора в България нямат нужните познания и компетенции да създадат и управляват собствен бизнес. На лице е голям недостиг на кадри с математическа, научна и инженерна насоченост и квалификация. Дори и наличните такива са застаряващи.
- Ускоряният темп на дигиталната трансформация на икономиката изисква голям брой хора да се преквалифицират и преориентират към тъй наречените „професии на бъдещето“. За целта голяма внимание се отделя на „ученето през

¹³⁸ Altbach, P. G., & Knight, J. (2007). The internationalization of higher education: Motivations and realities. *Journal of studies in international education*, 11(3-4), 290-305.

¹³⁹ Барякова-Караангова, Д. (2022). Предизвикателства и възможности за стартър предприятията и предприемачеството в България в условия на пандемията от Covid-19. *Годишник на ВУЗФ*, том XV, 2022

целия живот“¹⁴⁰, което според изследване на MacLeod¹⁴⁰ няма да е въпрос на избор и желание, а необходимост за адаптиране и оцеляване в новите икономически реалности.

- Икономиката, базирана на знание и иновации изисква сътрудничество между научно-изследователска лаборатории и центрове, университетите и бизнеса за развиване на научно-изследователска и развойна дейност, целяща да произведе иновативни продукти и услуги. Отличена бе ролята на държавата и правителството като стимулатор и регулатор на този тип сътрудничество. Стимулирането става чрез създаване на благоприятни условия за бизнес и повишаване качеството и интензитета на този вид дейност.

Започвайки с първото предизвикателство, свързано с недостига на кадри. По отношение на предприемачеството, науката и практиката показва две неща:

1. Първо, че ролята на предприемачите и предприемачеството не се ограничава само до стимулиране на икономическото развитие, а също и на развитието на обществото като цяло¹⁴¹. Предприемачите играят важна роля във всички подсистеми в нашето общество като религия, спорт, бизнес, наука, образование и политика. На теория всеки един човек може да бъде предприемач, но все пак предприемачеството изисква доста и различни компетенции и способности, чиито придобиване започва преди стартирането на професионалния път¹⁴². Ролята на обучението по предприемачество във висшите училища се смята за съществена, тъй като те не само спомагат за изграждането на релевантни компетенции и способности, но също така и окуражават предприемаческото поведение и инициативи сред студентите.¹⁴³

Според комисията по предприемачество в Европейския съюз, предприемаческите компетенции най-общо се отнасят до способността за прилагане на идеите, което изисква умения като: поемане на риск, планиране и

¹⁴⁰ MacLeod, L. (2018). Lifelong learning: Is there a choice?. *Professional Educator*, 19(2), 14-17.

¹⁴¹ Lindner, J. (2018). Entrepreneurship education for a sustainable future. *Discourse and Communication for Sustainable Education*, 9(1), 115-127.

¹⁴² Вазов Р. Пътят на предприемача (Концепции за провала), академично издателство "Талант", годишник на ВУАРР, ISSN 1314-9113, ISSN 2535-0609

¹⁴³ Вазов Р. (2019). "Трансформация на образованието. Предприемачески университети", Колективна монография "Икономиката на България и Европейският съюз в дигиталния свят", УНСС.

реализиране на проекти, креативност, иновативност, финансова и икономическа грамотност, организационни умения, умения за работа в екип и идентифициране на възможности.¹⁴⁴ Последно и не на последно място, Gibb и Nelson¹⁴⁵ категоризират **три вида цели на предприемаческото обучение**. **Първата** се отнася до „ученето как да бъдеш предприемач“, който се фокусира върху способностите и уменията, нужни при стартиране и управление на собствен бизнес. **Втората**, е свързана с това човек да придобие „предприемаческо мислене“, или с други думи да се формира склонност у индивида да стартира предприятие. **Третата** пък се отнася до ученето с цел разбиране на „предприемачеството“ чрез образователни активности, които помагат на студентите да развият разбиране за това как функционират компаниите и какво определя тяхното представяне.

По отношение на ролята инженерното, техническото, математическото и природонаучно образование за развиването на предприемачество и иновационна и дигитална икономика, бяха открити следните тези. На първо място, връзките и сътрудничеството между бизнеса, изследователските центрове и бизнеса, са определящи за развитието на технологичните способности и капацитет, както в отделните индивиди, така и за националните системи¹⁴⁶. На второ място, технологиите не могат да бъдат директно внесени без инвестиране в технологични усилия за овладяване, придобиване, адаптиране и подобряване на съществуващите технологии.¹⁴⁷ Тази теза обаче оспорва неокласическата теория за търговия, защото поставя въпроса за трудностите, които развиващите се страни срещат при опита си да постигнат технологичен и индустриален прогрес.¹⁴⁸ Технологичното развитие, което предопределя и индустриалното развитие и модернизация на икономиката, зависи от два фактора: от усилията на съответните предприятия да развият нови умения и знания; и от ролята и усилията на

¹⁴⁴ Lindner, J. (2014). Reference framework for entrepreneurship competences, Version 15. EESI Austrian Federal Ministry of Education/IFTE (Eds.). Vienna. Retrieved from <http://www.youthstart.eu/en/approach> (01-04-2018).

¹⁴⁵ Gibb, Y. K., & Nelson, E. G. (1996). Personal competences, training and assessment: A challenge for small b

¹⁴⁶ Salazar-Xirinachs, J., Nübler, I., Kozul-Wright, R., 2014. Industrial policy, productive transformation and jobs: theory, history and practice. In: Salazar-Xirinachs, J., Nübler, I. and Kozul-Wright, R. (Eds.) *Transforming Economies*. International Labour Organisation, Geneva.

¹⁴⁷ Kruss, G., McGrath, S., Petersen, I. H., & Gastrow, M. (2015). Higher education and economic development: The importance of building technological capabilities. *International Journal of Educational Development*, 43, 22-31.

¹⁴⁸ Lall, S., 1992. Technological capabilities and industrialisation. *World Development* 20, 1, 165-186.

държавата да се превърне в технологично способна и развита. Това разбира се би ѝ коствало голям човешки, финансов и организационен ресурс.

2. От гледна точка на създаването на условия за „**учене през целия живот**“ и подготвяне на пазара на труда за „**професиите на бъдещето**“, литературният обзор очертава следните възможности и тенденции. На първо място „ученето през целия живот“ е жизненоважно за участието на гражданите в модерните икономики, базирани на знание. Изграждането на умения за учене през целия живот трябва да бъде част от учебната програма на университетите на равно със специфични компетенции и умения като тези по инженерство¹⁴⁹. Тази обща образователна цел във висшето образование са си поставили САЩ и Европа като част от болонския процес. Ученето през целия живот се описва като „целенасочено учене, което хората извършват през целия си живот за лична и професионална реализация и за подобряване качеството си на живот“.¹⁵⁰ Основната идея е, че учещите се са изцяло отговорни за своето учене. Преподавателите обаче имат ключова роля в комплексния процес по превръщане на студентите в обучаващи се в целия живот¹⁵¹. На второ място е ролята на университетите в насърчаването на ученето през целия живот. Техният принос се изразява в изследвания по темата; обучения на учители да разбират и вярват в значението на ученето през целия живот; служене като ролеви модели и пример за студентите като им предоставят учебна среда и опит, които да ги стимулират да учат през целия си живот.¹⁵²
3. На трето място и не по-малко важна е и ролята на националните правителства, които могат да създадат условия за стимулиране на ученето през целия живот чрез прокарване на политики и популяризирането му като вид „ценност“ или

¹⁴⁹ Martinez-Mediano, C., & Lord, S. M. (2012). Lifelong learning competencies program for engineers. *International Journal of Engineering Education*, 28(1), 130.

¹⁵⁰ Dunlap, J. C., & Grabinger, S. (2003). Preparing students for lifelong learning: A review of instructional features and teaching methodologies. *Performance Improvement Quarterly*, 16(2), 6-25.

¹⁵¹ Lord, S. M., Stefanou, C., Prince, M. J., Chen, J., & Stolk, J. D. (2011, June). Student lifelong learning outcomes for different learning environments. In *2011 ASEE Annual Conference & Exposition* (pp. 22-1334).

¹⁵² OECD, Lifelong Learning and Human Capital, Policy Brief, July 2007. Available at <http://www.oecd.org/dataoecd/43/50/38982210.pdf> Accessed 12 July 2011.

„идеология“.¹⁵³ Изготвянето на политики, създаващи благоприятна среда за учене през целия живот, трябва да бъде приоритет на всяка национална стратегия поради няколко причини. На първо място е постоянното развитие на човешки капитал с цел заздравяване и поддържане на обществения икономически капитал. На второ място е поддържането на културен капитал и повишаването качеството на живот на членовете на обществото. На трето място е еманципацията на гражданите, които ще могат да посрещат промените и кризите с креативен и логичен маниер¹⁵⁴.

4. Връзката между научно-изследователската и развойна дейност и повишаването на брутния вътрешен продукт на глава от населението, е предмет на научни изследвания и фокус повече от три десетилетия.¹⁵⁵ Литературният обзор показва също, че има индиректна връзка между образованието и брутния вътрешен продукт на глава от населението. В страните, чиито икономики са базирани на иновации и знание, се наблюдава, че съществува връзка между производството и човешкия капитал, генерирана от образователните им системи. Наблюдава се промяна във възприятието за ролята на висшето образование. Ако в миналото, образованието е разглеждано като инструмент за увеличаване на производството, то в настоящето по-скоро се счита, че основната му роля е да генерира иновации¹⁵⁶. Иновациите и в частност технологичните иновации биват развивани и имплементирани най-бързо и ефективно в страните с най-развит човешки капитал.¹⁵⁷ Развиването на научно-изследователска и развойна дейност обаче изисква голям човешки и финансов капитал и съответните инфраструктури¹⁵⁸. За да бъде измерена ефективността на политиките, подпомагащи научно-

¹⁵³ Hyland, T. (2019). *Vocational studies, lifelong learning and social values: investigating education, training and NVQs under the new deal*. Routledge.

¹⁵⁴ Hyland, T. (2019). *Vocational studies, lifelong learning and social values: investigating education, training and NVQs under the new deal*. Routledge.

¹⁵⁵ Saidi, K., & Mongi, C. (2018). The effect of education, R&D and ICT on economic growth in high income countries. *Economics Bulletin*, 38(2), 810-825.

¹⁵⁶ De Luca, L. M., Herhausen, D., Troilo, G., & Rossi, A. (2021). How and when do big data investments pay off? The role of marketing affordances and service innovation. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 49(4), 790-810.

¹⁵⁷ Nelson, R. R., & Phelps, E. S. (1966). Investment in humans, technological diffusion, and economic growth. *The American economic review*, 56(1/2), 69-75.

¹⁵⁸ Wang, L., Wang, S., & Peng, T. (2020, August). R&D Investment, Innovation Output and Enterprise Competitiveness: A Perspective of Employee Education. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1616, No. 1, p. 012059). IOP Publishing.

изследователската дейност трябва да бъдат проследени следните аспекти¹⁵⁹. Първо, инвестициите в научни изследвания в частния, публичния и висше образователен сектор. Второ, косвените показатели като инвестиране в развитието на човешки капитал, който не само е жизнена необходимост за реализирането на изследователски проекти, но и, както за привличането на допълнителни средства от европейски и международни научни фондове, така и за изграждане на научно-изследователска инфраструктура.

Глава четвърта: Анализ на съществуващите стратегии на България в областта на висшето образование, научно-изследователската дейност и учене през целия живот.

4.1 Европейската визия – растеж чрез знание. Какви са заплахите и възможностите за България?

Въпреки че тази монография изследва средата и условията за растеж чрез знание в България, анализът ни започва с общата стратегия на ЕС по този въпрос. Това е така, поради факта, че като страна членка на ЕС, България трябва от части да се придържа към общата визия на страните членки в ЕС. Друг е въпросът дали и как може да бъде постигната тази визия от развитите и развиващите се страни членки в съюза. На практика, България, както и останалите членки на ЕС, имат известна свобода по отношение на управлението и реформирането на системата на висшето образование и науката. Това е така, тъй като ЕС не осъществява пряка намеса върху законодателството във висшето образование на отделните страни членки.¹⁶⁰ От друга страна обаче чрез излъчване на обща визия и предоставяне на европейско финансиране в определени направления, осъществява макар и не пряко влияние върху посоката на развитие. Към настоящия момент европейското и международното развитие на висшето образование е подчинено главно на процесите на глобализация и дигитализация. В този научен труд се хвърля светлина върху тезата за две скорости на развитие в рамките на ЕС, възникнала

¹⁵⁹ Bilbao-Osorio, B., & Rodríguez-Pose, A. (2004). From R&D to innovation and economic growth in the EU. *Growth and Change*, 35(4), 434-455.

¹⁶⁰ Андреева, А., & Димитрова, Д. (2021). Актуални тенденции в законодателната уредба на висшето образование в България. *Стратегии на образователната и научната политика*, София: Аз-Буки, Год, 29(2021), 1.стр. 15.

в следствие на задълбочаващото се неравенство между страните членки и затруднената стандартизация¹⁶¹. Според Terziev et al., (2020) ролята на България става все по-незначителна на световната и европейската сцена на фона на поставените на хартия големи стратегически цели.¹⁶² Докладът „Проект Европа 2030 – предизвикателства и възможности“¹⁶³ на европейската комисия, илюстриращ стратегията за развитие на ЕС до 2030-та година показва няколко много важни неща. Европа изостава по отношение на позиционирането си световната ранг листа на най-добрите университети в Света. Едва 27 европейски университета от общо 100 са включени в тази класация.

За сравнение 57 са университетите от Съединените Щати поместени в класацията на най-добрите университети в света. Подобна е ситуацията и процента на европейски студенти, които учат извън границите на ЕС. Становището на Европейската комисия е, че е нужно да се увеличи достъпа до висше образование, за да се постигне по-високо ниво на средна грамотност в широкото население. Заедно с това и да се стимулира създаването на мрежа от висши училища от най-високо ниво, за да се конкурират с тези от САЩ и Азия. Целта е да се постигне икономически растеж чрез знание, който се състои от два компонента. На първо място развитието на човешки капитал, състоящ се от критична маса от хора със средна грамотност и по-малък, но достатъчен процент висококвалифицирани кадри. На второ място е създаването на „общо пространство“ за студенти, университети и академични изследвания. Поставен е въпросът и с насърчаването на административна и финансова автономия на университетите. Идеята е, че по този начин ще се увеличи частното им финансиране и самите висши училища ще бъдат по-конкурентоспособни. Студентите с висок доход ще участват във финансирането, което ще подпомага увеличаващите се разходи на университетите по научно-изследователска дейност. Студентите пък с ниски доходи ще бъдат подпомагани посредством студентски заеми и стипендии. Същевременно се осъждат строго всички университети, които са с клиентелска или корпоративна ориентация.

¹⁶¹ Kundera, J. (2019). The future of EU: Towards a two Speed Europe.

¹⁶² Terziev, V., Andreeva, O., Georgiev, M., & Klimuk, V. (2020). Challenges in the development of Bulgarian higher education system during post-crisis period. *Proceedings of ADVED*.

¹⁶³ <https://www.consilium.europa.eu/media/30756/qc3210249bgc.pdf>

Какво означава това за България? На първо място ще бъде задълбочено съществуващо неравенство между двете категории на страни членки на ЕС – тези с развити и с развиващи се икономки по няколко причини. Теорията и практиката показват, че експанзията на висшето образование и увеличаването на достъп до образование имат пряк негативен ефект, както върху качеството на образование, така и върху задълбочаването на неравенството между висшите училища и системи между развитите и развиващи се страни.¹⁶⁴ Ако първият аспект може да се реши чрез прилагане на по-качествен контрол на изхода, вместо на входа при кандидатстване в даден ВУЗ, то при втория има много подводни камъни и въпросителни. Ако разтълкуваме изложеното в стратегията на ЕС, ще забележим, че тя има, както качествена, така и количествена ориентация. Количествената е свързана с произвеждането на критична маса човешки капитал, а качествената е свързана с произвеждането на висококвалифицирани кадри.

Оттук може да направим извод, че вероятно ще бъдат открити две категории висши училища – ориентирани към обучение на студенти и ориентирани към постижения и научно-изследователска дейност.¹⁶⁵ Такива модели не са новост за страни като Великобритания. Въпросът е дали и как страните като България ще се позиционират по отношение на качествения показател. Ако не успее да произведе дори и един университет с висок рейтинг и развие качествено научно-изследователско сътрудничество и дейност, прогнозата за мястото на България в задавания се бъдещ свят не е оптимистична. За справка, единственият български университет, включен в световната ранг листа е Софийският университет, който обаче е едва на 601-во място през 2021г.¹⁶⁶ Европейските университети, поместени в топ 100 на световната ранг листа са предимно от Великобритания. По отношение на количествения показател отнасящ се до генерирането на критична маса от хора със средна грамотност, прогнозата за България е по-малко песимистична. Страната има голям брой университети и отворен достъп до висше образование. Проблемът е, че колкото лесен и достъпен става достъпът до Европейски университети, толкова повече намалява броят на кандидат студентите в България. Тенденцията е особено засилена от пандемията от Ковид-19, поради факта, че много европейски и световни университети предоставиха възможност за онлайн

¹⁶⁴ Altbach, P. G. (2004). Globalisation and the university: Myths and realities in an unequal world. *Tertiary Education & Management*, 10(1), 3-25

¹⁶⁵ Wu, Q., & Jessop, T. (2018). Formative assessment: missing in action in both research-intensive and teaching focused universities?. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 43(7), 1019-1031.

¹⁶⁶ <https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2021>

обучение на студентите си без да се налага те да се местят в чужди страни¹⁶⁷. Това спестява огромен брой допълнителни разходи и прави достъпа до чуждестранни университети много по-улеснен.

За целта трябва да бъде повишена конкурентоспособността и стимулирана конкуренцията между вузовете в България и ЕС, както и научно-изследователската им дейност и предприемаческа активност чрез:

- развитие на нови компетенции и умения сред академичния и административния състав в университетите.
- Подобряване на инфраструктурата, както по отношение на научно-изследователска и развойна дейност, така и по отношение на дигиталната трансформация.

Друг акцент от доклада „Проект Европа 2030“, в частта на растежа, базиран на знание, е свързан с повишаване на автономията на висшите училища. Автономия, която е, както административна, така и финансова. Секторът на висше образование претърпява значително реформация и промени, свързани с увеличаването на автономността на висшите училища в страните от Източна Европа в това число и България.¹⁶⁸ От теоретична гледна точка, тази автономия има пряко влияние върху пазарната преориентация на университетите¹⁶⁹. Както вече беше споменато по-рано в тази монография, ролята и философията на висшето образование бе променено в световен мащаб. Това налага нови управленски и поведенчески компетенции от страна на университетите и държавата. Европейската практика показва, че голямата динамика в образователния сектор налага и промяна в ролята на правителството. Към днешния момент тя е по-скоро свързана с наглеждане и мониторинг на сложни екосистеми, състоящи се от различни агенти и заинтересовани лица с различни интереси, от колкото

¹⁶⁷ Romanova, N. V., Sabirova, Z. E., & Sidorova, O. V. (2020, November). Digitalization of higher education in the context of information inequality. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1691, No. 1, p. 012099). IOP Publishing.

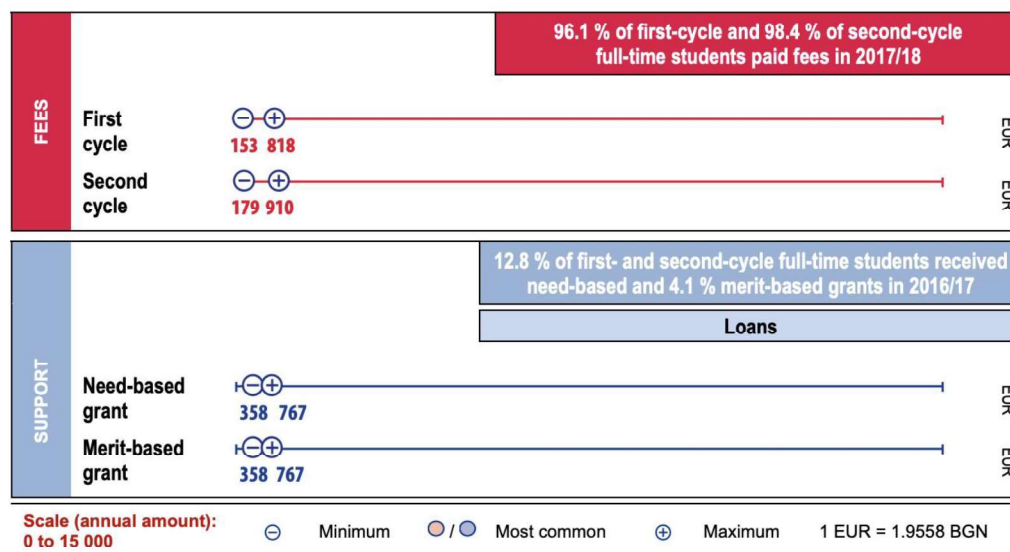
¹⁶⁸ Shaw, M. A. (2019). Strategic instrument or social institution: Rationalized myths of the university in stakeholder perceptions of higher education reform in Poland. *International Journal of Educational Development*, 69, 9-21.

¹⁶⁹ Mok, K. H. (2019). Governance, accountability and autonomy in higher education in Hong Kong. *Transformations in higher education governance in Asia*, 153-169.

с управление и контрол на хомогенни институции.¹⁷⁰ Резултатите от изследването на Барякова показват обаче, че държавните университети в България се радват на значителна административна автономия, но не и на финансова такава¹⁷¹. По-интересното обаче е това, че държавата отпуска солиден размер финансови средства на държавните висши училища без обаче да осъществява достатъчен контрол върху изразходването им¹⁷². В действителност в България държавните висши училища са частично финансирани от държавата, около 60% - 65%, а останалите приходи 35% - 40% се формират на база студентски такси.¹⁷³

BULGARIA

MAIN CHARACTERISTICS

Фигура 11. Размер на стипендии и такси за българските студенти в евро за периода 2017/18¹⁷⁴

¹⁷⁰ Nagy, S. G., Kováts, G., & Németh, A. O. (2014). Governance and Funding of Higher Education—International Trends and Best Practices. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 116, 180-184.

¹⁷¹ Bariakova, D. P. (2019). *Transformation of the Higher Education systems of Eastern European developing countries through organisational learning: the case of Bulgaria* (Doctoral dissertation, University of Southampton).

¹⁷² Bariakova, D. P. (2019). *Transformation of the Higher Education systems of Eastern European developing countries through organisational learning: the case of Bulgaria* (Doctoral dissertation, University of Southampton).

¹⁷³ Erina, J., & Erins, I. (2015). Assessment of higher education financing models in the CEE countries. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 177, 186-189.

¹⁷⁴ https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/sites/default/files/fee_support_2018_19_report_en.pdf

Фигурата горе отразява данните за размерите на стипендиите и таксите, които получават и плащат българските студенти за периода 2017/18 година. Всеки един от двата критерия е разделен на две категории. Първият, свързан с таксите, показва минималните и максимални стойности на академичните такси, измерени в евро, които българските студенти плащат за обучението си на бакалавърско и магистърско ниво. Като е видно от фигурата горе минималните стойности за бакалавърска степен е 153 евро, а за магистърска 179 евро. Максималните стойности пък съответно са 818 евро и 910 евро. По отношение на стипендиите, са предвидени два типа – социална и базирана на успех и постижения. Минималните и максималните им стойности са в еднакъв размер 358 евро и 767 евро. Стипендиите и студентските заеми са лимитирани или недостатъчни като размер в страните от Източна Европа като България, Чехия и Словения.¹⁷⁵

Критично погледнато реализирането на стратегията за по-голяма финансова автономия на университетите с цел да бъдат проактивни и конкурентноспособни обаче има и пряка зависимост покупателната способност на населението в региона, в който тези висши училища оперират. Размерът на таксите на вузовете се определя, както на база покупателната стойност на консуматорите на образователния им продукт, така и на качеството, което предлагат. С други думи университети предлагащи обучение на английски език или програми с международна тежест и релевантното, могат драстично да увеличат приходите си от такси на чуждестранни студенти. Ако поставим стратегията на ЕС за растеж, базиран на знание в българския контекст, ще видим, че единственият начин да се увеличи достъпа до висше образование и същевременно да се постигне по-голяма финансова автономия и независимост на университетите може да се реализира само чрез промяна на модела на финансирането им и увеличаване на стипендиите и заемите за студенти. Затова нека проследим стратегията за развитието на висшето образование и стратегията за развитие на България.

4.2 Визия, стратегия и национална програма за развитие „България 2030“.

Тук ще разгледаме стратегическия документ „Национална програма за развитие България 2030“, който е рамков стратегически документ от най-висок ранг в йерархията

¹⁷⁵ Dobbins, M., & Knill, C. (2009). Higher education policies in Central and Eastern Europe: convergence toward a common model?. *Governance*, 22(3), 397-430.

на националните програмни документи. В тази монография разглеждаме този стратегически документ само по отношение на иновациите, научно-изследователската и висше образователна дейност. Анализираме доколко поставените стратегически цели и формирана визия са адекватни и реалистични. Критично анализираме връзката и синхрона между този стратегически документи и стратегиите за висше образование и за учене през целия живот.

4.2.1 Визия

„През 2030 г. България е държава с висок жизнен стандарт и конкурентноспособна, нисковъглеродна икономика. Страната разработва и внедрява иновации във всеки сектор на икономиката, адаптирайки се към променящия се свят чрез своето високообразовано, креативно, солидарно и здраво общество. То представлява плодородна почва за идеи и притегателна сила за инвестиции и човешки капитал. Уникалните културни и природни дадености на българските региони се оползотворяват отговорно и устойчиво. Те са интегрирани помежду си и със света посредством високоскоростни пътни и оптични връзки, утвърждавайки мястото на страната като кръстопът на идеи и блага в Европа и отвъд. Българският гражданин играе активна роля в бъдещето на своята държава, има богати възможности за лично и професионално развитие и живее в справедливо и толерантно общество, в което гласът му се чува“ – (Национална програма за развитие България 2030, стр. 3)¹⁷⁶.

Няколко са ключовите аспекти, свързани с предмета на изследване на този научен труд:

- **Внедряване на иновации във всеки сектор на икономиката,** адаптирайки се към променящия се свят чрез своето **високообразовано** и креативно общество.
- **Активна роля** от страна на българските граждани в **бъдещото развитие на държавата** и наличие на богати възможности за **лично и професионално развитие.**

¹⁷⁶Национална програма за развитие България 2030, стр. 3
<https://www.minfin.bg/bg/1394/bulgaria2030.pdf>.

4.2.2 Стратегически цели и приоритети

Националната програма за развитие на България до 2030г. си поставя три основни стратегически цели, от които отнасяща се към темата на това изследване е само първата, свързана с ускореното икономическо развитие. Илюстрирани са и няколко оси на развитие като фокусът ни пада върху „Иновативна и интелигентна България“. Тази ос на развитие се отнася трансформацията на българската икономика към интелигентна икономика, базирана на знание и иновации. За целта са се акцентира върху:

- осигуряване на качествено образование за всички през целия живот.
- повишаване ролята на науката в икономиката на страната.
- осигуряване на благоприятна среда за реализиране на нови продукти и развитие на иновативни предприятия (стартъп компании).
- провеждане на фокусирана политика върху качествените аспекти на човешкия капитал.
-

На тази база три национални приоритета са очертани от българското правителство:

П1. Образование и умения

П2. Наука и научна инфраструктура

П3. Интелигентна индустрия

Българската държава си поставя за цел да повиши качеството на висшето образование чрез стимулиране както комуникацията, така и сътрудничеството между частния и публичния сектор в рамките на учебния процес по отношение на научно-изследователските дейности. По-важното е акцентирането върху ролята на висшите училища в иновативните научни разработки и консолидирането на публичните висши училища посредством предоставяне на финансови стимули, фокусиране на публичната подкрепа и увеличаването на възможностите за публично-частно партньорство. От теоретична гледна точка биват идентифицирани две сериозни противоречия и разминавания. На първо място тази стратегия е национална и си поставя трудно изпълними цели като трансформацията на българската икономика в интелигентна и

базирана на знание и иновации. Това дължи на факта, че българската икономика е изостанала в своето модернизирание и индустриално развитие¹⁷⁷, а поставената времева рамка е сравнително краткосрочна спрямо мащаба поставените цели. Това е потвърдено и от Вуцова и Митов (2016), според които броят на конкретните политики в сферата на науката и нейното финансиране, е оскъден. Нещо повече поставените цели в бъдеще време не са подкрепени от съответните финансови ресурси, което ги прави трудно реализуеми в средносрочен план.¹⁷⁸ **Когато една стратегия има претенциите да бъде национална, тя не би следвало да прави разграничение между публичните и частните висши училища.** Системата на висшето образование се състои, както от публични, така и от частни вузове и научно-изследователски центрове. Държавата регулира законово и нормативно всички висши училища. Разликата между двата типа висши училища идва от държавното субсидиране, което отсъства при частните университети¹⁷⁹. Следователно **частните висши училища вече са изминали половината път в развитието на пазарна-ориентация, предприемачество, конкурентоспособност и проактивност в това да осъществят сътрудничество с частния сектор. Ако държавата не предостави финансови стимули на конкурентен принцип по този критерий, достъпни за всички висши училища, това говори за фрагментиран поглед и стратегия.** Както вече беше описано в разработката на Барякова-Караангова¹⁸⁰, трансформацията към дигитална и интелигентна икономика, базирана на знание и иновации, изисква холистичен поглед и синхронизация в политиките и стратегиите в секторите икономика, научно-образователния и публичния сектор.

На второ място нелогичен изглежда и подходът да бъде стимулирана конкурентоспособността на публичните висши училища, а същевременно да им бъдат подsigурени финансови стимули и фокусирана публична подкрепа. Този подход противоречи с принципите на предприемачеството и конкурентоспособността, което обяснява и защо дори и публичните университети в страни като Великобритания, чиято

¹⁷⁷ Hristov, I. (2006). The Sociology of Law—The Privileged Viewpoint for the Dissection of the Modern Society. *Социологически проблеми*, 38(Special), 238-244.

¹⁷⁸ ВУЦОВА, А., & МИТОВ, Е. (2016). ВЪЗМОЖНИ МЕРКИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ ФИНАНСИРАНЕТО НА НАУКАТА. *ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY*, 14.

¹⁷⁹ Tochkov, K., Nenovsky, N., & Tochkov, K. (2012). University efficiency and public funding for higher education in Bulgaria. *Post-Communist Economies*, 24(4), 517-534.

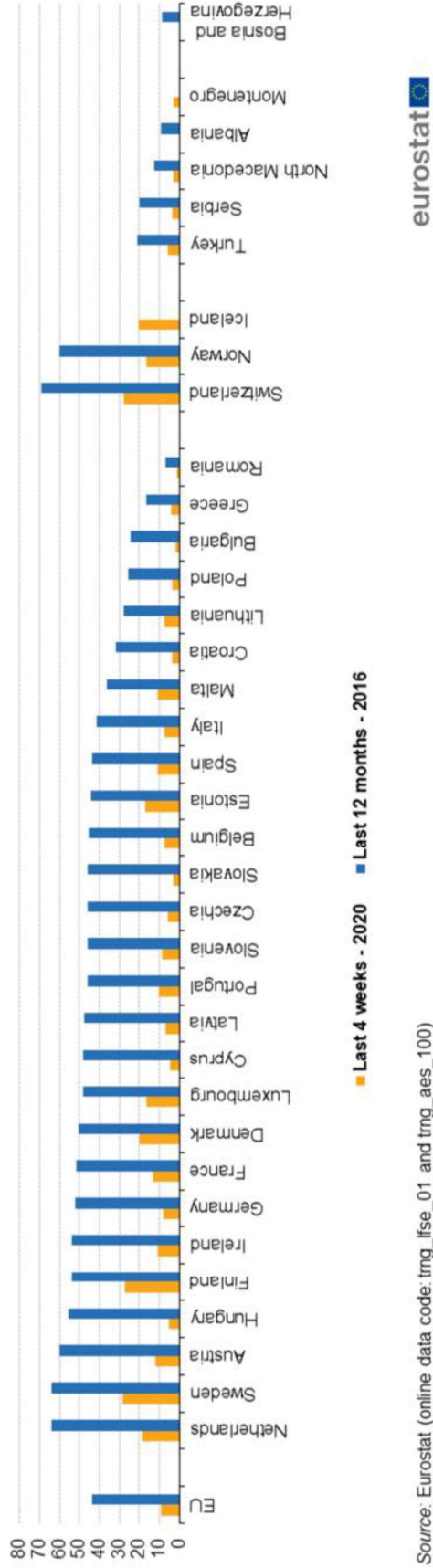
¹⁸⁰ Барякова-Караангова, Д. (2022). Предизвикателства и възможности за стартър предприятия и предприемачеството в България в условия на пандемията от Covid-19. Годишник на ВУЗФ, том. XV, 2022.

икономика е базирана на иновации и знание, не получават директно финансиране от държавата.¹⁸¹ Разбира се, ако гледаме обективно страните с развита иновационна и интелигентна икономика за разлика от България могат да си позволят да не финансират държавните си университети. **Въпросът е в това как биват финансирани те и всички висши училища да имат еднакъв достъп до финансови стимули на конкурентен принцип.**

По отношението на ученето през целия живот (УЦЖ) българската държава си поставя амбициозни цели до 2030-та година. Основният план за действие е свързан с изграждането на система от стимули за повишаване на квалификацията на населението във всички възрасти. Целта е бъдат повторно интегрирани и социално включени голям процент от хора, които са структурно безработни и икономически неактивни нискоквалифицирани работници. За да може да анализираме до колко адекватни са поставените цели в сферата на ученето през целия живот, ще разгледаме данни за периода 2011-2020 година, тъй като липсват солидни актуални данни. Целта е да проследим тенденциите.

¹⁸¹ Marginson, S. (2018). Global trends in higher education financing: The United Kingdom. *International Journal of Educational Development*, 58, 26-36.

Participation rate in education and training (last 4 weeks - 2020 - and last 12 months - 2016)
 (% of persons aged 25-64)

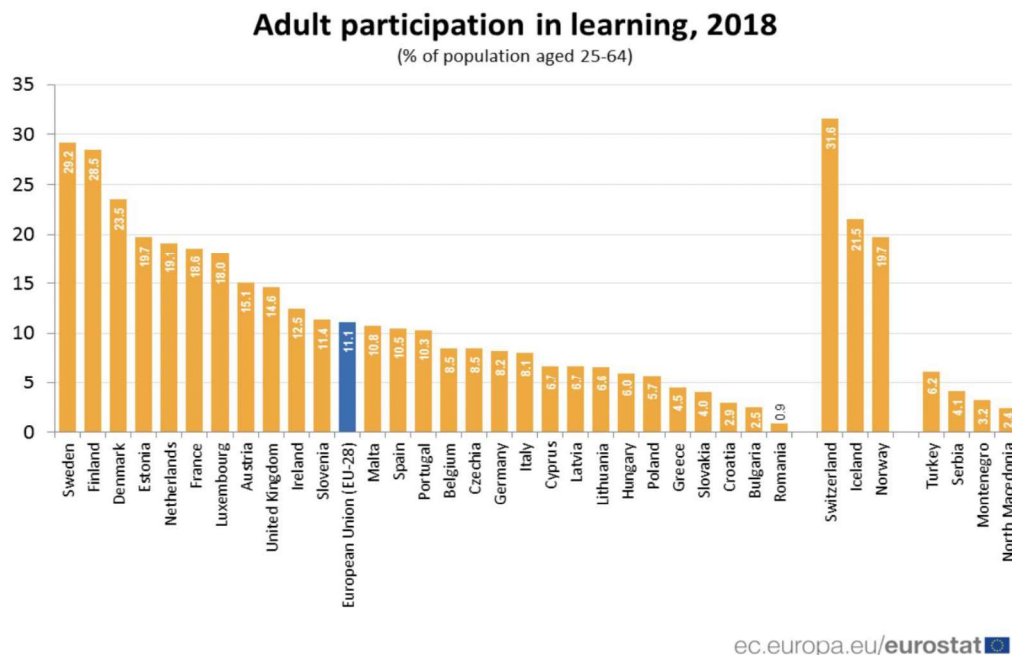

Source: Eurostat (online data code: trng_lfse_01 and trng_aes_100)

eurostat

Фигура 12. Участие в образовании и обучении измерено в процентах 2016/2020. (Источник: Eurostat).

Фигурата на Евростат илюстрира процента на ангажираните в образователна и обучителна дейност хора в активна възраст (25-64) в рамките на Европейския съюз. По първия показател, свързан с участието в обучение и образование на в рамките на последните 4 седмици, чиито данни са събрани през 2020г., показателите на България съставляват едва 1/3 от средната стойност за ЕС. По отношение на другият показател, изследван през 2016г. фокусиращ се върху период от 1 година, резултатите отново са по-ниски от средното за ЕС, но същевременно по-високи от тези на страни като Румъния, Гърция и Турция. Друго проучване на Евростат от 2018-та година пък показва, че България е на дъното на класацията по ангажираност на лица в активна възраст в образование и обучение. Както е видно от графиката отдолу показателите на България е над четири пъти по-ниски от средните за Европейския съюз. Независимо, че отсъстват актуални данни от периода 2021г. – 2022г., тенденциите за подобряване условията и възможностите за учене през целия живот не изглеждат благоприятни и оптимистични. Тъй като този научен труд разглежда ученето през целия живот единствено по отношение на неговата роля в подпомагането на интелигентния и иновационен икономически растеж, няма да бъде направен всеобхватен детайлен анализ по този показател.

Фигура 13. Участие в образование и обучение измерено в проценти 2018. (Източник: Eurostat).

Докладът по национална стратегия за учене през целия живот за периода 2014-2020¹⁸² идентифицира общо девет ключови компетенции за учене през целия живот:

- компетентности в областта на българския език;
- умения за общуване на чужди езици;
- математическа компетентност и основни компетентности в областта на природните науки и на технологиите;
- дигитална компетентност;
- умения за учене;
- социални и граждански компетентности;
- инициативност и предприемчивост;
- културна осъзнатост и умения за изразяване чрез творчество;
- умения за подкрепа на устойчивото развитие и за здравословен начин на живот.

В този научен труд разглеждаме само компетенциите релевантни към развиването на предприемаческа и иновативна бизнес дейност. Според задълбочен литературен обзор, това са *инициативност и предприемчивост; математическа компетентност и основни компетентности в областта на природните науки и на технологиите*, както и *дигитална компетентност*. Поради тази причина ще анализираме стратегията за развитието на висшето образование по отношение на стимулирането на 1. научни, инженерни и предприемачески специалности; и 2. научно-изследователска и развойна дейност и сътрудничество.

4.2.3 Стратегии за развитие на висшето образование и науката с цел интелигентно и иновационно икономическо развитие.

Този раздел ще започне с обзор на стратегията за развитие на висшето образование за периода 2021-2030г. Целта е да бъде установено до каква степен конкретните стратегии кореспондират с националната програма за развитие на България. За финал в следващия раздел ще бъдат разглеждани доказателства за това дали и как се изпълняват поставените цели, както и това колко реалистично¹⁸³ формулирани

¹⁸² https://euroguidance.hrdc.bg/wp-content/uploads/2018/03/strategy_LLL_2014_20203.pdf

¹⁸³ <https://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=6307>

са те предвид реалната обстановка и времева рамка. В стратегията за развитие на висшето образование са очертани следните предизвикателства пред системата, като те са организирани в две категории: възникващи от промени извън сферата на висшето образование и такива възникващи на база процеси вътре в нея. Идентифицираните **вътрешни предизвикателства са:**

- Изоставане от тенденциите в европейското висше образование и слаба интернационализация на българското висше образование.
- Качество и достъп до образование в условията на масовизация на ВО и демографска криза.
- Използване на критичните нагласи на обществото към ВО като стимул за неговата промяна.
- **Липса на съответствие с потребностите на дигиталното поколение и с компетентностите, необходими за успешна реализация в условията на технологична революция.**
- **Недостатъчна подкрепа и недостатъчно развитие на научните изследвания като неразделна част от висшето образование.**
- **Трудности в подбора, развитието и мотивирането на преподавателите.**
- Предизвикателства, свързани с управлението на ВУ.
- Необходимост от ефективна, обективна и справедлива акредитация.
- **Непълноценно включване в развитието на икономическите центрове в страната.**

Външните предизвикателства пък са:

- Ускоряваща се динамика на пазара на труда.
- **Повишаване на ролята на науката и иновациите за развитие на конкурентоспособна икономика и за решаване на обществени проблеми.**
- **Всеобща дигитализация и развитие на образователни системи, които допълват или са алтернативни на класическото висше образование.**
- **Интензифициране на глобалното предлагане на образователни услуги във висшето образование (Европейско пространство за висше образование).**
- Застаряване на населението и промени във възрастовата структура.
- **Промяна в ролята, целите и функциите на висшето образование.**

За да се справят с изброените предизвикателства, МОН си поставя следните цели:

- **Цел 1.** Разработване на устойчив механизъм за осъвременяване на съществуващите и създаване на нови учебни програми.
- **Цел 2.** Въвеждане на съвременни, гъвкави и ефективни форми и методи на обучение.
- **Цел 3.** Подобряване на организацията и на ефективността на образованието във ВУ.
- **Цел 4.** Интернационализация на висшето образование и включване в международни образователни и научни мрежи.
- **Цел 5.** Стимулиране на участието на младите преподаватели.
- **Цел 6.** Активизиране на научната дейност във висшите училища.
- **Цел 7.** Изграждане на ефективна връзка образование-наука-бизнес.
- **Цел 8.** Повишаване ролята на ВУ като активен фактор за регионално развитие.
- **Цел 9.** Подобряване на управлението и на системата за акредитация на ВУ.
- **Цел 10.** Подобряване структурата и ефикасността на висшето образование.

На таблицата отдолу са изобразени аспектите на висшето образование, които имат нужда от реформа и подобрене. Данните са на база документа „Стратегия за развитие на висшето образование 2021г.-2030г.“. Тази таблица включва само онези аспекти, които са релевантни с темата на тази научна разработка. Както се вижда тя илюстрира, както направеното до този момент, така и продължаващите предизвикателства. От информацията в таблицата става ясно, че е направен обширен и задълбочен анализ от страна на МОН като ключовите проблеми и предизвикателства са идентифицирани. Общо седем аспекта от реформирането на системата на висше образование, имащи пряко отношение и въздействие върху трансформацията на българската икономика в интелигентна и иновационна, бяха идентифицирани. Това са: интернационализацията на висшето образование (ВО) в България; повишаване ролята на науката и иновациите; изграждането на връзка за сътрудничество между наука, университет и бизнес; всеобща дигитализация; промяна на ролята и функциите на ВО; подбор и мотивация на кадри; подкрепяне на научно-изследователската и развойна дейност като част от висшето образование.

Аспекти от реформиране на висшето образование.	Предприети стъпки	Продължаващи предизвикателства
<p>1.Интернационализация на висшето образование и включване в международни образователни и научни мрежи.</p> <p>Извод:</p> <p><i>Необходимо значително увеличение на средствата за научни и научно-приложни изследвания, съчетано със създаване на ефективни механизми за тяхното ефективно използване и контрол, за да се навакса изоставането спрямо останалите европейски държави.</i></p>	<p>-Финансиране на центрове за върхови постижения и центрове за компетентност с общо финансиране. от 350 млн. лв. чрез ОПНОИР и 33 млн. лева чрез Националната пътна карта за научна инфраструктура.</p> <p>-50 % от тези инвестиции се осъществяват във висшите у-ща.</p> <p>- Меморандуми за участие в пан-европейски структури: LARIN, EATRIS, BVMRI, EPOS, DARIAH, Euro-Argo, ACTRIS, Euro-BioImaging и Европейската грид инфраструктура - EGI.</p> <p>- Наличие на допълнителни източници на финансиране по ПНИИДИТ, ПО, на националното финансиране и на европейските фондове по програма "Хоризонт Европа".</p> <p>- Изграждане на 10 регионални научни центрове с фокус върху приложните изследвания и сътрудничество в бизнеса.</p>	<p>- Липса на достатъчно средства за развитие на научно-изследователски и иновационни дейности.</p> <p>-Общите средства, отделяни за фундаментални и приложни научни изследвания (R&D) за 2018 г. са 0,8 % от БВП, което е значително по-ниско от заложената целева стойност от 1,5 % от БВП.²</p> <p>-Инвестираните публични средства в тази сфера са едва 0,21 % от БВП - една от най-ниските стойности в ЕС и също значително по-ниски от заложената целева стойност от 0,38 % съгласно Стратегията за развитие на научните изследвания в Република България за 2018 г.</p> <p>-Отделените средства за научни изследвания в България са 16,2 евро/жител, докато средната стойност за ЕС е над 12 пъти по-висока (198,9 евро/жител).²</p> <p>- Едва 6 % от инвестираните средства са насочени като институционално финансиране към ВУ, което е 3,7 пъти по-</p>

		<p>ниска стойност от средната за ЕС (22 %).</p> <p>-30% от всички изследователи в България, над 90 % от научната продукция в системата на ВО е съсредоточена в едва няколко държавни ВУ.</p> <p>-Липса на национално хранилище за отворено споделяне на научни разработки (репозиториум).</p> <p>- Липса на гарантирана системна подкрепа за развитието на фундаментални научни изследвания.</p>
<p>2.Повишаване ролята на науката и иновациите.</p>		<p>-Необходимост от развиване на критична маса от човешки и материални ресурси в повече висши училища, отчитайки техните традиции и регионални особености, които да осигурят необходимата база, знания и умения за развитието на науката и за решаване на важни научни и научно-приложни задачи в различни области на икономическия и обществения живот.</p> <p>- Необходимост от активизиране на научната и научно-приложната дейност във висшите училища чрез допълнително развиване и подходящо балансиране на институционалните, и програмните и</p>

		<p>конкурсните форми за публично финансиране, а също и на проектната дейност с фирмено финансиране.</p> <p>- Необходимост от пълно прилагане на правилата за научна етика и на принципите за прозрачност, отворена наука и отворени иновации.</p> <p>- Необходимост от стимулиране на по-активното включване на преподавателите и студентите в решаването на практически проблеми, за което са нужни разнообразни механизми и стимули, вкл. чрез използване на целеви критерии за академично израстване, усъвършенстване на правилата за формиране на работна заплата, премахване на пречките пред частното финансиране на научно-приложни проекти, регламентиране на смесено публично-частно финансиране на докторанти и др.</p> <p>- Необходимост от въвеждане на качествено практическо обучение по иновации и предприемачество във всички професионални направления за изграждане на предприемаческа култура в следващите</p>
--	--	---

		<p>поколения специалисти.</p> <p>-Подобряване на механизмите за планиране, управление и координация на научния и иновационния процес, както и на инструментите за устойчиво и ефективно развитие на българската научна и иновационна екосистема.</p>
<p>3.Изграждане на ефективна връзка образование-наука-бизнес.</p> <p>Извод:</p> <p><i>Наблюдава се голям напредък в сближаването на академичните институции с бизнеса предимно в областта на техническите науки, но са необходими системни усилия за заздравяване и разширяване на тези връзки и в други професионални направления.</i></p>	<p>-Изготвен списък на приоритетните професионални направления и списък със защитените специалности.</p> <p>- Създадени финансови стимули за кандидат-студентите и за ВУ за обучение в професионалните направления и специалности STEM.</p> <p>- Поставяне на основата по създаване на профили по компетентност.</p> <p>- Беше диференциран подходът при определянето на стипендиите за обучение и беше осигурено целево субсидиране на студенти от приоритетни за икономиката професионални направления. Предвидени са и други възможности за финансова подкрепа, насочени към студентите в професионални направления с особена значимост за развитието на страната.</p>	<p>- Нужда от интензифициране на профилирането спрямо компетентност с фокус върху техническите професии, което трябва да е все по-ориентирано към придобиването на конкретни компетентности и умения - както професионални, така и функционални, свързани с личностното развитие и реализацията.</p> <p>- Нереализация на идеята за създаване на обща информационна мрежа на кариерните центрове във ВУ, която би улеснила значително студентите и работодателите в контактите им, споделянето на добри практики и развитието на съвместни стратегии и политики.</p>

	<p>- Осигурени брой лекции, водени от водещи специалисти в практиката.</p> <p>-Осигурена възможност за сключване на договори между студенти и работодатели за провеждане на стажове по време на обучение и за осигуряване на работно място след дипломирането им.</p> <p>-Осигурена е възможност за директно участие от страна на работодателите в изготвянето на учебните планове и програми.</p>	
<p>4. Всеобща дигитализация и развитие на образователни системи, които допълват или са алтернативни на класическото висше образование.</p>		<p>-Според индекса за навлизането на цифровите технологии в икономиката и обществото DESI през 2019 г. България се нарежда на последното място сред европейските страни.</p> <p>- Резултатът в категория 'човешки капитал' показва, че едва 11% от хората в България притежават умения над основните. Това е по-малко от една трета от средната стойност за ЕС.</p> <p>- Нуждата от спешна дигитализация на цялото образование, предизвикана от избухването на пандемията от COVID-19 през 2020 г.</p> <p>-Висока степен на възрастова диференциация на българите по отношение на</p>

		<p>възможностите за работа с дигитални технологии, даваща големи предимства на все по-ниските възрастови групи.</p> <p>- Несъстояло се все още реформиране на началното, средното и висшето образование, целящо комбинирането на писмено-слуховата информация с визуална информация в пропорции, съобразени с възрастта на обучаемите.</p> <p>- Необходимост от съобразяване на предлаганото висше образование - както като съдържание, така и като форма - със специфичните особености и потребности на съвременните поколения млади хора.</p>
<p>5.Промяна в ролята, целите и функциите на висшето образование.</p>		<p>-Опасност от подчиняването на висшето образование изцяло на потребностите на труда и пазара, което принизява ролята му. ВУ изпълнява и научна, духовна и общосоциална функция.</p> <p>-Съществува сериозна конкуренция в лицето на масовите отворени онлайн курсове (MOOCs) и практически ориентирани курсове.</p>

		<p>-Липса на яснота в стратегическите визии на висшите училища по отношение на основните им функции, свързани с образованието и обучението, с развитието на фундаментални и приложни научни изследвания, иновациите и предприемаческите умения и със социалните отговорности на висшите училища (включително национална, регионална и европейска).</p> <p>-Трудности при постигането на баланс между увеличаващите се и различни по своя характер обществени изисквания към и очаквания от висшето образование.</p> <p>-Недостатъчна конкурентоспособност по отношение на бързото развитие на пазара на образователни услуги и липса на достатъчна гъвкавост в предлаганите форми на обучение.</p>
<p>6.Трудности в подбора, развитието и мотивирането на преподавателите.</p>		<p>-Загубване на традицията професията "преподавател" да се приема като призвание.</p> <p>-Фактът, че преподавателят вече не е единственият</p>

		<p>източник на информация, изисква различен и доста сложен набор от нови, недостатъчно формулирани и обосновани качества, нови компетентности и методи на преподаване, а оттам и различна организация на труда.</p> <p>-Прекомерно завишените хорариуми изтощават енергията на преподавателите и ги лишават от необходимото значително време за личностно и професионално усъвършенстване, вкл. и за научни изследвания, според които се оценява работата му при придобиване на научна степен и повишаване в академична длъжност. Това забавя процесите на академично израстване, а оттам и на нарастване на доходите.</p> <p>- Недоброто финансово състояние на повечето университети пречи за създаването и поддържането на привлекателна материална среда, която не осигурява на преподавателите условия за задълбочена научна дейност и за възстановяване чрез подходящи спортни и социални дейности.</p>
--	--	---

		<p>- Недостатъчното материално стимулиране също представлява сериозна пречка пред привличането и задържането на таланти и мотивирани млади преподаватели в много висши училища.</p>
<p>7.Повишаване на подкрепата и развитието на научните изследвания като съставна част от висшето образование.</p>		<p>-Необходимост от включване на изследователската дейност като съставна част на обучителния процес чрез нейните разнообразни форми - провеждане на експерименти, теоретично и компютърно моделиране, проектиране и реализация на прототипи, комуникиране за специализирана и неспециализирана аудитория и др.</p> <p>-Необходимост от усъвършенстване и засилване на ролята на системата от обективни показатели за оценка на научната и научно-приложната дейност на висшите училища и на изследователите, съобразени със спецификата на съответната научна област, без тези показатели да заместват нуждата от експертна качествена оценка на индивидуалните научни постижения.</p>

		<p>-Необходимост от системно стимулиране на публикациите в реферирани и индексирани издания.</p> <p>- Необходимост от интензифицирането на международния обмен на студенти и преподаватели за обмяна на идеи, методи и опит, както и за провеждане на съвместни изследвания с партньори от водещи научни институции.</p> <p>- Постоянно развитие по ефективност и обем на различните форми за финансиране на научната и на иновационната дейност</p> <p>- институционална, програмна, конкурсна, чрез публично-частно партньорство, финансови инструменти и др.</p> <p>- Развитие и реализиране на политики за отворен достъп до резултатите от научни изследвания, финансирани с публични средства, с цел популяризирането им и широкото им използване.</p>
--	--	--

Таблица 6. Аспекти за реформиране на висшето образование. (Източник: Собствена таблица, изготвена на база документа „Стратегия за развитие на висшето образование 2021-2030“.

От резюмираното в таблицата по-горе могат да бъдат направени следните изводи. Първо, на лице е инициатива от страна на министерство на образованието

висшите училища и научни академии да бъдат международно разпознаваеми, а научно-изследователската и развойна дейност да бъде развита. Това обаче изисква огромен човешки, административен и финансов ресурс в дългосрочна перспектива. С други думи нужна е критична маса от хора в цялата система на висше образование (включително и в администрацията) с нови и различни умения и компетентности, в това число умение за учене през целия живот, позволяващо адаптация към динамично развиващата се среда. Несъмнено такъв тип реформа, изисква постоянни финансови инвестиции със значителен размер, с времева рамка по-дълга от тази посочена в двата стратегически документа. От описаното в двата стратегически документа, се добива усещането, че иновациите и интелигентният растеж са резултат.

В действителност обаче иновациите и трансформацията на икономиката е непрестанен процес.¹⁸⁴ Нещо повече, когато говорим за иновационен тип икономика и интегриране на науката, е добре да си дадем и реалистична сметка за това към какъв тип иновации се стремим. Въпреки че иновациите могат да бъдат доста видове, условно най-често ги делим на радикални, еволюционни и системни/трансформативни. Радикалните иновации, които предлагат изцяло нови и оригинални продукти, услуги и решения, обикновено изискват най-голям финансов ресурс и се оценяват с най-висока степен на риск¹⁸⁵. Затова често организации или в случая национални държави първоначално залагат повече на еволюционния тип иновации, чиято философия е с дребни стъпки да се постигнат големи победи. От съдържанието на стратегическите документи става ясно, че основната поставена цел е България да трансформира индустрията си в интелигентна и иновативна до 2030г. Доста често срещано е неразбирането за съществената разлика между термините **иновация** и **иновативност**.

Иновативността е термин, който се отнася до капацитета и способността да бъдат произведени иновации. Иновация от своя страна е термин, който се описва като „въвеждане на нещо ново“¹⁸⁶. Това може да бъде метод, продукт, процес или нова идея. Можем да заключим на база данните и анализите, представени в двата стратегически документа, че реалната цел на българската държава е да изгради капацитета и

¹⁸⁴ Kahn, K. B. (2018). Understanding innovation. *Business Horizons*, 61(3), 453-460..

¹⁸⁵ Kuratko, D. F., Covin, J. G., & Hornsby, J. S. (2014). Why implementing corporate innovation is so difficult. *Business Horizons*, 57(5), 647-655.

¹⁸⁶ Innovation. (2017). In Merriam-Webster.com. Available at <https://www.merriam-webster.com/dictionary/innovation>

способността на висшите училища и научни институти да развиват научна дейност и да участват в активна колаборации с индустрията. Към настоящия момент все още не са напълно изградени и установени, както научна инфраструктура, така и практики за сътрудничество и за проактивност от страна на изследователските и висше образователни институти да привличат допълнителни инвестиции от частния сектор или европейски фондове. Както вече споменахме в предишните раздели, за да може да определим дадена стратегия като ефективна и успешна, тя трябва да си поставя реалистични и постижими цели и срокове за изпълнението им.

За да проверим до колко реалистични са тези целите, изложени в стратегическите документи: „*Национална Програма за Развитие на България 2030г.*“ и „*Стратегия за Развитие на Висшето Образование 2021-2030*“, трябва да си отговорим на три въпроса: **какво**, **защо** и **как**¹⁸⁷. Най-добре обоснован е въпросът „защо“. Двата стратегически документа предлагат задълбочен анализ на настоящите и бъдещи заплахи пред икономическия и висше образователния сектор в България. *Прави впечатление обаче, че липсва достатъчно осъзнаване за дългосрочния ефект и последствия за България, ако висшето образование и науката не се развият в посока да подпомагат българския бизнес и предприемачество. В този научен труд бяха изложени аргументи относно тенденцията на още по-задълбочаващото се неравенство между развитите и развиващите се страни в рамките на ЕС в следствие на ускорената дигитализация и гео политически динамики.* Изложените аргументи се базират на доклада на Европейската комисия: „*Проект Европа 2030*“, като целта беше ролята и перспективите пред България да бъдат критично и реалистично оценени.

Въпросът „**какво**“ най-общо се отнася то трите основни приоритета, изложени в стратегическия документ „*Национална Програма за Развитие на България 2030г.*“, свързани с:

- осигуряване на качествено образование за всички през целия живот.
- повишаване ролята на науката в икономиката на страната.

¹⁸⁷ Rumelt, R. P. (2012). Good strategy/bad strategy: The difference and why it matters. *Strategic Direction*.

- осигуряване на благоприятна среда за реализиране на нови продукти и развитие на иновативни предприятия (стартъп компании).
- провеждане на фокусирана политика върху качествените аспекти на човешкия капитал.

Съществен обаче остават въпросите „*по какъв начин?*“, „*с какви хора*“ и „*с какви ресурси*“ ще постигнат поставените цели. По отношение на осигуряването на благоприятна среда за реализиране на нови продукти и стартъп предприемачески компании, резултатите от изследването на Барякова-Караангова¹⁸⁸, което се фокусира върху икономическите аспекти и перспективи, показаха най-общо, това най-общо зависи от три фактора: ефективността на работата на публичните институции; предприемаческите, научните и инженерни компетенции; и научно-изследователската и развойна дейност сътрудничаща си с бизнеса. Като основна беше разпозната ролята на държавата в реализирането на реформата в сектора на висшето образование и науката, която на този етап безспорно е централна. Въпросът обаче е в това, че иновативността, предприемачеството и науката изискват децентрализация и свобода от прекалена бюрокрация и регулации.¹⁸⁹ Към настоящия момент, тази степен на свобода е невъзможно да произведе нужната трансформация в българския контекст. Това е така поради факта, че страните от бившия съветски блок са оперирали в изолация до падането на желязната завеса, което от своя страна е довело до това техните структури, култура и организации да се подчиняват на много по-различна логика от тази на западните общества¹⁹⁰.

Според е въпросът за това каква и доколко трябва да бъде ролята на държавата в развитието на интелигентна икономика, иновации и наука. Литературният обзор показва наличието на две категории фактори, от които зависят иновациите и предприемачеството. Това са социални и културни фактори като социална свобода и подкрепяща среда и обществена нагласа¹⁹¹, както прагматични такива като предоставяне

¹⁸⁸ Барякова-Караангова, Д. (2022). Предизвикателства и възможности за стартъп предприятията и предприемачеството в България в условия на пандемията от Covid-19. *Годишник на ВУЗФ*, том XV, 2022

¹⁸⁹ Andhika, L. R. (2018). Discretion and Decentralization: Public Administrators Dilemmas in Bureaucracy Innovation Initiatives. *Otoritas: Jurnal Ilmu Pemerintahan*, 8(1), 17-31.

¹⁹⁰ Soulsby, A., & Clark, E. (2007). Organization theory and the post-socialist transformation: Contributions to organizational knowledge. *Human Relations*, 60(10), 1419-1442.

¹⁹¹ Lehmann, E. E., & Seitz, N. (2017). Freedom and innovation: A country and state level analysis. *The Journal of Technology Transfer*, 42(5), 1009-1029.

на финансови инвестиции и административно облекчаване¹⁹². От гледище на теорията съществуват два подхода при осъществяването на реформи, трансформации и иновации. Това са моделите “top-down” (отгоре -надолу) и “bottom up” (отдолу-нагоре). При “top-down” модела ролята на висшия мениджмънт на една организация или държава е да задава визията и рамката за развитие. При “bottom up” модела пък промяната започва отдолу нагоре, като хората принадлежащи към дадена система биват тъй наречените **агенти на промяната**¹⁹³.

В случая в държавите като България е нужно да се комбинират двата подхода “top-down” (отгоре -надолу) и “bottom up” (отдолу-нагоре), тъй като първоначалната трансформация на икономиката, образование и науката в страната има нужда от начален тласък под формата на стратегически реформи и инвестиции, с тенденция за делегиране все повече отговорност на системните агенти. **Ролята на държавата политика и регионалните правителства е, както във входа на провеждането на трансформацията задавайки визия и регулативна рамка, така и в изхода при контролирането на резултатите и изпълнението на целите**¹⁹⁴. За да може да го направи обаче, трябва да бъдат поставени относими и ясни критерии, измерими чрез качествени или стойностни индикатори. С други думи ролята на регионалните правителства при такъв вид трансформации, е да създадат благоприятна среда и начален тласък чрез:

- 1) Облекчаване на бюрократичната и нормативна рамка.
- 2) Осигуряване на добра материална база и финансови средства за провеждания на научни изследвания.
- 3) Подобряване престижа на академичната и научната професия чрез осигуряване на достойно възнаграждение на академичния състав.

¹⁹² Moulaert, F., MacCallum, D., Mehmood, A., & Hamdouch, A. (2013). General introduction: the return of social innovation as a scientific concept and a social practice. *The international handbook on social innovation: Collective action, social learning and transdisciplinary research*, 1, 1-6.

¹⁹³ Moulaert, F., MacCallum, D., Mehmood, A., & Hamdouch, A. (2013). General introduction: the return of social innovation as a scientific concept and a social practice. *The international handbook on social innovation: Collective action, social learning and transdisciplinary research*, 1, 1-6.

¹⁹⁴ Gordon, A., Becerra, L. D., & Fressoli, M. (2017). Potentialities and constraints in the relation between social innovation and public policies. *Ecology and Society*, 22(4).

На практика, ако се приложи ефективно “top-down” моделът, ще направи възможно реализирането на “bottom up” подхода. По този начин висшите училища в България ще имат потенциала да се превърнат в привлекателна среда не само за студенти, а също и за млади и амбициозни български и чуждестранни академици, които ще осъществят най-вече социална трансформация, свързана с подход, философия и методи на работа. За да проверим до колко реалистични и постижими са целите, зададени в стратегическите документи с времева рамка до 2030г. ще направим анализ на предприетите стъпки и план отнасящи се до въпроса „как“. За целта ще разгледаме краткосрочните и дългосрочни инвестиционни политики на българската държава относно развитието на висшето образование и науката и ще предложим тълкование за техния дългосрочен ефект.

4.2.4 Финансова политика на Република България за развитието на висшето образование и науката.

В предходните раздели разгледахме и анализирахме, както европейската, така и национална стратегия и визия за развитие по отношение на трансформацията на икономиките в интелигентни и иновационни. В този раздел ще направим обзор и критична оценка на стратегиите за развитие на висшето образование и науката на Министерство на образованието, по гореспоменатите параграфи като ще анализираме също и стъпките, предприети за изпълнението на тези цели. За целта тази монография анализира както годишния държавен бюджет на Република България за 2021г., бюджетът на МОН (Министерство на Образованието и Науката) и както и бюджетът от европейски пари. Въпреки че трансформирането на българската икономика в посока растеж, базиран на знание, е от най-големите приоритети на националната стратегия, голям брой данни оспорват това твърдение. На първо място в бюджетът на средствата, предоставени от ЕС на графика 1 отдолу показва, че двата основни приоритета са: природни ресурси и околна среда, които получават финансиране от 33.2% (56 232.5 млн. евро) от общата сума 169 515.70 млн. евро; и икономическо, социално и териториално сближаване, получаващи 29.3% (49 708.8 млн. евро). Същевременно усвоените евро средства за иновации, технологии и единен пазар са в размер на 21.775.1 млн. евро.

Именно това е едно от трите направления с пряко влияние върху икономическата и предприемаческа среда и иновации¹⁹⁵.

Фигура 14. Бюджет на средствата, предоставени от ЕС за 2022г. (Източник: Официален уеб сайт на Министерство на финансите¹⁹⁶)

В действителност тази тенденция ще бъде запазена до 2027г., както е видно от плана за възстановяване (на графиката отдолу) в размер от 1 824.4 млрд. евро с времева рамка 2021г. – 2027г. На него се вижда, че основният приоритет ще бъде сближаване и ценности, които ще получават 41% от целия бюджет, следвани от природни ресурси и околна среда 20.5%. Средствата отделни за единен пазар, иновации и цифрови технологии пък е 7.9%. Въпреки че не е малък размерът на европейски средства, които планираме да усвоим в сферата на иновациите, цифровите технологии и единния пазар,

¹⁹⁵ Барякова-Караангова, Д. (2022). Предизвикателства и възможности за стартър предприятия и предприемачеството в България в условия на пандемията от Covid-19. Годишник на ВУЗФ, том. XV, 2022.

¹⁹⁶ Бюджет на ЕС за 2022г., <https://www.minfin.bg/bg/880>

трудно може да наречем интелигентния растеж водещ приоритет, тъй като средствата за сближаване и ценности са почти 6 пъти повече.

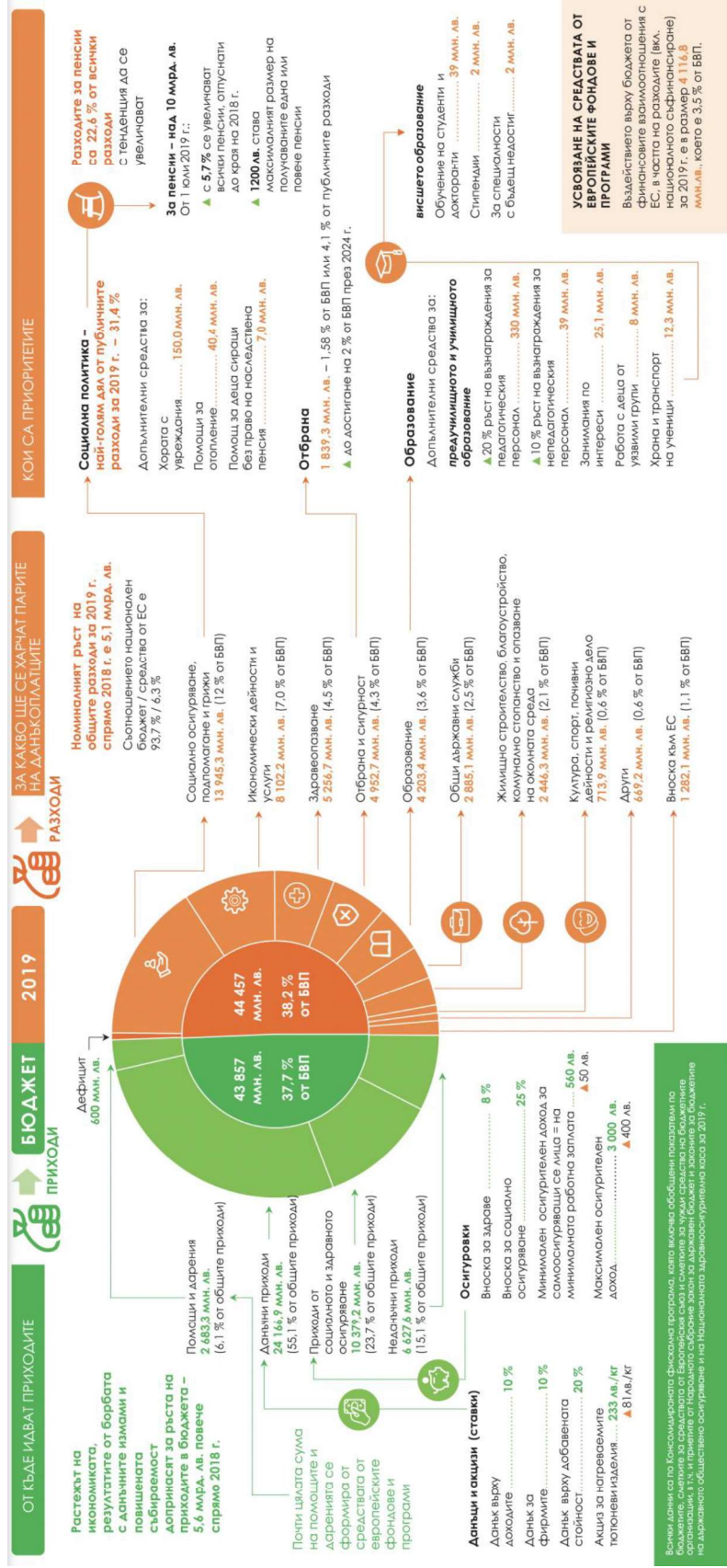
Предстои да проследим и разпределението на средствата от националния бюджет в периода 2019г.-2022г. с цел да бъде анализирано дали промени в инвестициите в образование и наука са настъпили в следствие на пандемията от Ковид-19. С други думи целта е да бъде установено дали не се е появило отклонение в разпределението на средствата заради настъпилата пандемия. На графиката отдолу е изобразен годишния държавен бюджет за 2019г. Както се вижда общият размер на разходите на държавния бюджет е 44 457 млрд. лева, което е 38.2% от БВП на България. От тях 3.6% от БВП в размер на 4, 203. 4 млн. лева са инвестирани в сектор образование. По-интересното обаче е, че от парите, инвестирани в образование едва 43 милиона лева са допълнителните средства за висше образование. Защитените специалности, чиято роля за развитието на интелигентна икономика е основна, получават финансиране от 2 милиона лева. Освен, че размерът на отделените финансови средства не съответства на заявката за приоритетност при решаване на проблем от голямо обществено и икономическо значение, прави впечатление още, че политиката е насочена към „защитени специалности“, а не „защитени професии“.

Разликата между двете е съществена, макар на пръв поглед да не изглежда така. Професията е свързана с извършване на тясна дейност и съотносимите към нея умения и компетенции. Специалността от друга страна включва по-широк кръг от умения и компетенции целящи да подпомогнат личностното развитие в определена посока.¹⁹⁷ Според данни на доклада, изследващ изпълнението на стратегия за учене през целия живот за периода 2014-2020г., най-нисък е относителния дял на дипломираните в „Природни науки“ 0.5% и „Математика и статистика“ 0.1 % от общия брой дипломирани. Именно тези научни направления бяха идентифицирани като ключови за развитието на предприемаческия сектор и интелигентната икономика в България, както от научната разработка на Барякова-Караангова¹⁹⁸, така и от трите разгледани стратегически документи: „Национален проект за развитие на България 2030“, „Национална стратегия за учене през целия живот 2014-2020“, и „Стратегия за

¹⁹⁷ Keiner, E. (2002). Education between academic discipline and profession in Germany after World War II. *European Educational Research Journal*, 1(1), 83-98.

¹⁹⁸ Барякова-Караангова, Д. (2022). Предизвикателства и възможности за стартър предприятия и предприемачеството в България в условия на пандемията от Covid-19. Годишник на ВУЗФ, том. XV, 2022.

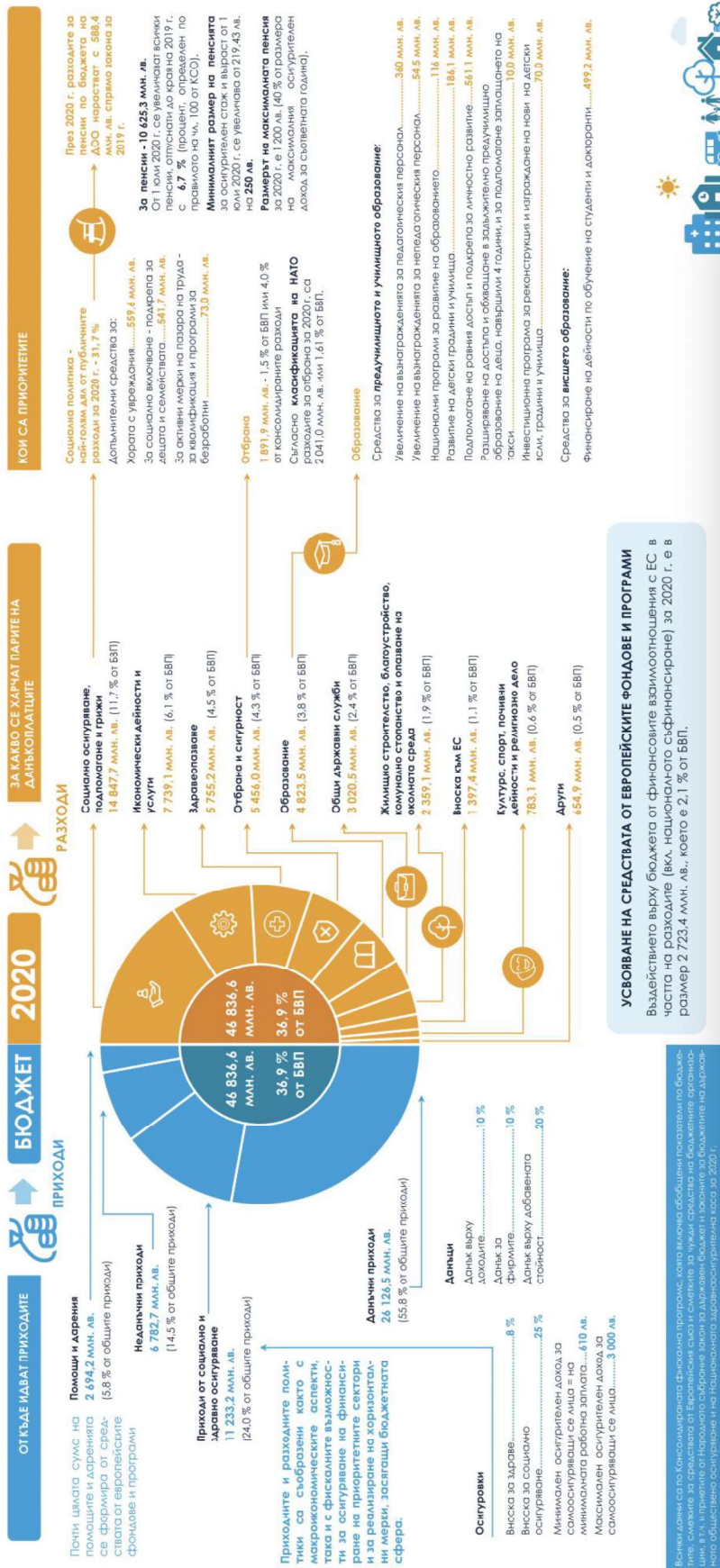
развитие на висшето образование 2021-2030“. Също така липсват данни за допълнително финансиране на научно-изследователска и развойна дейност.

Фигура 15. Годишен национален бюджет за 2019г. (Източник: Министерство на финансите).

Графиката на държавния бюджет за 2020-та година показва ръст на инвестираните средства в сектор образование с 620,1 млн. лева. Условно бюджетът на висшето образование е 499,2 млн. лева, за предучилищното и училищното образование е 4 324,3 млн. лева. Няма данни за допълнително финансиране за научно-изследователска и развойна дейност. Допълнително финансиране в

размер на 561.1млн. лева е отделено за равен достъп до образование и личностно развитие, което е свързано с изпълнението на стратегията за учене през целия живот.

Фигура 16. Годишен национален бюджет на България за 2020г. (Източник: Министерството на финансите).

Бюджетът за образование за 2021г. пък е увеличен на 5 643,0 млн. лв. (виж графика 5), което е с 819,5 милиона повече от този за 2020-та година и с 1 439,6 млн. лева повече от този от 2019г. Друг обаче е въпросът, че тези средства са предимно за предучилищното и училищното образование с изключение на 65,9 млн. лева отделени за продължаване на реформата във висшето образование. Отново, както в бюджетите от предходни години липсват данни за осигуряване на допълнително финансиране за наука. Финансовото подпомагане на науката става по два начина, които имат еднаква тежест. Първият е свързан с разходените средства за възнаграждения на научни работници, както във висшите училища, така и в БАН. Вторият се отнася до финансирането на научни изследвания и на научната инфраструктура. Проверка от разбивката на държавния бюджет сочи, че допълнителните средства инвестирани в сектор образование са:

- 417,8млн.лв. възнаграждения за учители и непедагогически персонал;
- 74,0млн. лв. са отделени за предучилищно образование.
- 90,0млн. лв. са отделени за строеж и модернизация отново в училищното образование.
- 65,9млн.лв. са отделените пари за продължаване реформите в държавните висши училища.

Инвестираните допълнителни средства в предучилищното и училищното образование са почти 9 пъти повече в сравнение с тези отделени за висше образование и наука, сочени за основен стълб на интелигентия растеж и икономическо развитие от всички дългосрочни национални стратегически документи, разгледани дотук. Липсват й данни за повишаване на възнагражденията на академичния персонал във висшите училища и научно-изследователските центрове, което на практика противоречи със заложената, в националните стратегии, цел да бъдат привлечени млади и чуждестранни преподаватели, които да обновят системата отвътре. Данните от годишния бюджет за 2021-ва година са позитивни от гледна точка на предучилищното и училищното образование спрямо предходни години, но без съществена промяна в областта на висшето образование. Тендециите от предходните фиксални години по отношение на развитие на висшето образование и науката се запазват.

Както вече беше отбелязано такива данни липсваха в графиките 3, 4 и 5. За да бъде обаче по-задълбочен анализът, ще разгледаме отчета на МОН за разходваните средства за периода 2019-2022, както и прогнози до 2024г. Първи ще разгледаме отчета на МОН за 2019-та година за изразходваните средства в сектор образование и висше образование (виж таблица 2). Данните от таблицата ясно показват, че през 2019г. за предучилищно и училищно образование са похарчени общо 4 820 235, 2 млн. лв., от които 501 839, 1 млн. лв. са от държавния бюджет, а останалите 4 318 395, 5 млн. лв. са от средства по програми на ЕС. През същата година за висше образование са отделени 59 075, 8 млн. лв. от държавната хазна, а останалите 1 205 794, 3 млн. лв. са предоставени от европейски средства и програми. Парите отделени за висше образование и наука са 9 пъти по-малко от тези за предучилищно и училищно образование. Логично е повече средства да бъдат насочени към предучилищното и училищното образование, където процентният дял, както на обучаващи се, така и на персонал и оперативни разходи е по-голям в сравнение с висшето образование и науката. Литературата и практиката обаче категорично показват, че развитието на научно-изследователската и развойна дейност изисква огромен финансов и човешки ресурс.

По-интересни са данните от отчета за 2020-та година (виж таблица 3), който показва, че инвестициите в предучилищното и училищното образование са нараснали от 4 820 235, 2 млн. лв. в 5 074 294, 1 млн. лв., а тези за висше образование са намалели от 1 264 870, 1 млн. лв. на 1 181 598,7 млн. лв. През 2020г. държавата е отделила близо 1 милион повече от годишния бюджет, докато средствата от ЕС са намалели с 83 271,4 млн. лв. Това може да бъде обяснено с пандемията от Covid-19, която доведе до извънреден преход от класическа форма на училищно обучение в дигитална, което наложи непредвидени разходи в огромен размер. По-оптимистични са данните от 2021г., и 2022г. (виж таблици 4 и 5), в които се наблюдава увеличение на средствата отделени за висше образование и наука, както от държавата, така и от средствата, предоставени от ЕС. Тенденцията за повишаване на средства в сектора на висше образование и наука се запазва и в бюджетните прогнози за 2023г. и 2024г., (виж таблици 6 и 7). От таблиците долу илюстриращи реални данни от 2019г. до 2022г. и прогнозни такива за 2023г. и 2024г. се вижда, че инвестициите в предучилищното и училищното образование ще се увеличат с 3 251 024, 8 млн. лв. общо от държавния бюджет, и средства по програми от ЕС, докато увеличението в сектор висше образование за същия период от 5 години е 648 796, 3 млн. лв. или над 5 пъти по-малко.

Код*	ОБЛАСТИ НА ПОЛИТИКИ И БЮДЖЕТНИ ПРОГРАМИ ОТЧЕТ 2019 Г. (в хил. лв.)	Консолидирани разходи			Ведомствени разходи			Администрирани разходи		
		Общо разходи	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС	Общо ведомствени	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС	Общо администрирани	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС
1700.00.00	Общо разходи	4 820 235,2	501 839,7	4 318 395,5	4 220 176,9	459 145,0	3 761 031,9	600 058,3	42 694,7	557 363,5
1700.01.00	Политика в областта на всеобхватното, достъпно и качествено предучилищно и училищно образование. Учене през целия живот	3 549 406,4	436 805,2	3 112 601,2	3 224 142,5	415 342,8	2 808 799,7	325 263,9	21 462,4	303 801,5
1700.01.01	Бюджетна програма "Осигуряване на качеството в системата на предучилищното и училищното образование"	228 745,9	34 467,2	194 278,7	33 891,3	33 891,3	0,0	194 854,6	575,9	194 278,7
1700.01.02	Бюджетна програма „Улесняване на достъпа до образование. Приобщаващо образование“	183 019,1	79 560,0	103 459,1	102 821,2	71 165,7	31 655,5	80 197,9	8 394,3	71 803,6
1700.01.03	Бюджетна програма „Училищно образование“	3 052 139,5	294 712,6	2 757 426,9	3 049 671,5	294 706,3	2 754 971,2	2 462,0	6,3	2 455,7
1700.01.04	Бюджетна програма „Развитие на способностите на децата и учениците“	34 919,6	10 746,6	24 173,0	32 717,3	10 544,3	22 173,0	2 202,4	202,4	2 000,0
1700.01.05	Бюджетна програма „Образование на българите в чужбина“	15 503,6	15 503,6	0,0	3 220,1	3 220,1	0,0	12 283,5	12 283,6	0,0
1700.01.06	Бюджетна програма „Учене през целия живот“	35 078,6	1 815,1	33 263,5	1 815,1	1 815,1	0,0	33 263,5	0,0	33 263,5
1700.02.00	Политика в областта на равен достъп до качествено висше образование и развитие на научния потенциал	1 264 870,1	59 075,8	1 205 794,3	990 078,1	37 845,9	952 232,2	274 792,0	21 230,0	253 562,0
1700.02.01	Бюджетна програма „Подобряване на достъпа и повишаване на качеството във висшето образование“	704 032,0	4 302,5	699 729,5	697 514,7	4 179,3	693 335,4	6 517,3	123,1	6 394,2
1700.02.02	Бюджетна програма „Студентско подпомагане“	81 726,3	11 828,3	69 898,0	46 719,7	3 167,0	43 552,8	35 006,5	8 661,3	26 345,2
1700.02.03	Бюджетна програма „Междугаролен образователен обмен“	2 496,6	2 496,6	0,0	1 814,9	1 814,9	0,0	681,7	681,7	0,0
1700.02.04	Бюджетна програма „Оценка и развитие на националния научен потенциал за изграждане на устойчива връзка образование – наука – бизнес като основа за развитие на икономика, базирана на знанието“	416 316,1	23 149,3	393 166,8	234 779,0	19 434,9	215 344,1	181 537,1	3 714,4	177 822,6
1700.02.05	Бюджетна програма „Координация и мониторинг на научния потенциал за интегриране в европейското изследователско пространство и глобалната информационна мрежа“	60 299,2	17 299,2	43 000,0	9 249,8	9 249,8	0,0	51 049,4	8 049,4	43 000,0
1700.03.00	Бюджетна програма „Администрация“	5 958,7	5 958,7	0,0	5 956,4	5 956,4	0,0	2,3	2,3	0,0

Таблица 7. Отчет за 2019г. на МОН за изпълнение на бюджетни програми и политики. (Източник: МОН, Приложение 3 <https://mon.bg/bg/67>).

Код*	ОБЛАСТИ НА ПОЛИТИКИ И БЮДЖЕТНИ ПРОГРАМИ ОТЧЕТ 2020 г. (в хил. лв.)	Консолидирани разходи			Ведомствени разходи			Административни разходи		
		Общо разходи	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС	Общо ведомствени	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС	Общо административни	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС
1700.00.00	Общо разходи	5 074 294,1	564 296,5	4 509 997,6	4 632 642,3	517 232,6	4 115 409,7	441 651,8	47 063,9	394 587,9
1700.01.00	Политика в областта на всеобхватното, достъпно и качествено предучилищно и училищно образование. Учене през целия живот	3 886 252,9	497 152,1	3 389 100,8	3 611 539,0	474 134,0	3 137 405,0	274 713,9	23 018,0	251 695,8
1700.01.01	Бюджетна програма "Осигуряване на качеството в системата на предучилищното и училищното образование"	247 752,6	51 377,3	196 375,3	50 924,7	50 924,7	0,0	196 827,9	452,6	196 375,3
1700.01.02	Бюджетна програма „Улесняване на достъпа до образование. Приобщаващо образование“	128 912,5	72 309,9	56 602,7	98 840,2	62 811,7	36 028,4	30 072,4	9 498,1	20 574,2
1700.01.03	Бюджетна програма „Училищно образование“	3 420 045,9	346 346,0	3 073 699,9	3 419 951,8	346 316,6	3 073 635,2	94,1	29,5	64,7
1700.01.04	Бюджетна програма „Развитие на способностите на децата и учениците“	37 265,7	9 524,4	27 741,3	37 071,4	9 336,0	27 741,3	194,3	194,3	0,0
1700.01.05	Бюджетна програма „Образование на българите в чужбина“	15 736,0	15 736,0	0,0	2 892,5	2 892,5	0,0	12 843,5	12 843,5	0,0
1700.01.06	Бюджетна програма „Учене през целия живот“	36 540,1	1 858,5	34 681,6	1 858,5	1 858,5	0,0	34 681,6	0,0	34 681,6
1700.02.00	Политика в областта на равен достъп до качествено висше образование и развитие на научния потенциал	1 181 598,7	60 701,9	1 120 896,8	1 014 661,0	36 656,3	978 004,7	166 937,7	24 045,6	142 892,1
1700.02.01	Бюджетна програма „Подобряване на достъпа и повишаване на качеството във висшето образование“	776 554,1	3 707,8	772 846,3	713 620,8	3 574,5	710 046,3	62 933,3	133,3	62 800,0
1700.02.02	Бюджетна програма „Студентско подпомагане“	86 621,4	9 229,5	77 391,8	43 931,0	619,2	43 311,8	42 690,3	8 610,3	34 080,0
1700.02.03	Бюджетна програма „Междупаролен образователен обмен“	1 842,8	1 842,8	0,0	1 287,6	1 287,6	0,0	555,3	555,3	0,0
1700.02.04	Бюджетна програма „Оценка и развитие на националния научен потенциал за изграждане на устойчива връзка образование – наука – бизнес като основа за развитие на икономика, базирана на знанието“	295 724,8	25 066,2	270 658,6	246 255,5	21 605,0	224 646,5	49 469,3	3 457,1	46 012,1
1700.02.05	Бюджетна програма „Координация и мониторинг на научния потенциал за интегриране в европейското изследователско пространство и глобалната информационна мрежа“	20 855,6	20 855,6	0,0	9 566,1	9 566,1	0,0	11 289,5	11 289,5	0,0
1700.03.00	Бюджетна програма „Администрация“	6 442,5	6 442,5	0,0	6 442,2	6 442,2	0,0	0,3	0,3	0,0

Таблица 8. Отчет за 2020г. на МОН за изпълнение на бюджетни програми и политики. (Източник: МОН, Приложение 3 <https://mon.bg/bg/67>).

Код*	ОБЛАСТИ НА ПОЛИТИКИ И БЮДЖЕТНИ ПРОГРАМИ ЗАКОН 2021 Г. (в хил. лв.)	Консолидирани разходи			Ведомствени разходи			Административни разходи		
		Общо разходи	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС	Общо ведомствени	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС	Общо административни	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС
1700.00.00	Общо разходи	6 194 121,3	808 219,6	5 385 901,7	5 178 463,3	610 513,0	4 567 950,3	1 015 658,0	197 706,6	817 951,4
1700.01.00	Политика в областта на всеобхватното, достъпно и качествено предучилищно и училищно образование. Учене през целия живот	4 700 247,1	703 550,4	3 996 696,7	3 980 219,5	529 098,6	3 451 120,9	720 027,6	174 451,8	545 575,8
1700.01.01	Бюджетна програма "Опериране на качеството в системата на предучилищното и училищното образование"	276 638,1	125 441,4	150 196,7	35 325,4	35 325,4	0,0	241 312,7	91 116,0	150 196,7
1700.01.02	Бюджетна програма „Улесняване на достъпа до образование. Приобщаващо образование“	308 526,6	125 729,8	181 796,8	131 963,0	77 894,0	54 069,0	176 563,6	48 835,8	127 727,8
1700.01.03	Бюджетна програма „Училищно образование“	3 940 929,8	421 450,0	3 519 479,8	3 756 546,5	399 450,0	3 357 096,5	184 383,3	22 000,0	162 383,3
1700.01.04	Бюджетна програма „Развитие на способностите на децата и учениците“	51 190,5	9 235,1	41 955,4	49 190,5	9 235,1	39 955,4	2 000,0	0,0	2 000,0
1700.01.05	Бюджетна програма „Образование на българите в зужбона“	16 806,8	16 806,8	0,0	4 306,8	4 306,8	0,0	12 500,0	12 500,0	0,0
1700.01.06	Бюджетна програма „Учене през целия живот“	106 155,3	2 887,3	103 268,0	2 887,3	2 887,3	0,0	103 268,0	0,0	103 268,0
1700.02.00	Политика в областта на равен достъп до качествено висше образование и развитие на научния потенциал	1 486 608,1	97 403,1	1 389 205,0	1 190 977,7	74 148,3	1 116 829,4	295 630,4	23 254,8	272 375,6
1700.02.01	Бюджетна програма „Подобряване на достъпа и повишаване на качеството във висшето образование“	793 663,1	18 167,1	775 496,0	772 498,8	18 030,3	754 468,5	21 164,3	136,8	21 027,5
1700.02.02	Бюджетна програма „Студентско подпомагане“	154 683,8	10 193,4	144 490,4	52 541,8	1 237,4	51 284,4	102 142,0	8 936,0	93 206,0
1700.02.03	Бюджетна програма „Международен образователен обмен“	4 013,4	4 013,4	0,0	3 013,4	3 013,4	0,0	1 000,0	1 000,0	0,0
1700.02.04	Бюджетна програма „Оценка и развитие на национални научен потенциал за изграждане на устойчива връзка образование – наука – бизнес като основа за развитие на икономика, базирана на знанието“	508 137,1	43 219,0	464 918,1	351 070,2	39 993,7	311 076,5	157 066,9	3 225,3	153 841,6
1700.02.05	Бюджетна програма „Координация и мониторинг на научния потенциал за интеграция в европейското изследователско пространство и глобалната информационна мрежа“	26 110,7	21 810,2	4 300,5	11 853,5	11 853,5	0,0	14 257,2	9 956,7	4 300,5
1700.03.00	Бюджетна програма „Администрация“	7 266,1	7 266,1	0,0	7 266,1	7 266,1	0,0	0,0	0,0	0,0

Таблица 9. Отчет за 2021г. на МОН за изпълнение на бюджетни програми и политики. (Източник: МОН, Приложение 3 <https://mon.bg/bg/67>).

Код*	ОБЛАСТИ НА ПОЛИТИКИ И БЮДЖЕТНИ ПРОГРАМИ ПРОЕКТ 2022 г. (в хил. лв.)	Консолидирани разходи			Ведомствени разходи			Административни разходи		
		Общо разходи	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС	Общо ведомствени	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС	Общо административни	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС
1700.00.00	Общо разходи	7 103 544,9	861 174,9	6 242 370,0	5 538 397,4	645 721,0	4 892 676,4	1 565 147,5	215 453,9	1 349 693,6
1700.01.00	Политика в областта на всеобхватното, достъпно и качествено предучилищно и училищно образование. Учене през целия живот	5 430 597,8	771 994,7	4 658 603,1	4 308 308,5	577 250,6	3 731 057,9	1 122 289,3	194 744,1	927 545,2
1700.01.01	Бюджетна програма "Осигуряване на качеството в системата на предучилищното и училищното образование"	606 578,3	136 188,5	470 389,8	31 072,5	31 072,5	0,0	575 505,8	105 116,0	470 389,8
1700.01.02	Бюджетна програма „Улесняване на достъпа до образование. Приобщаващо образование"	287 399,5	131 462,1	155 937,4	152 804,9	80 742,0	72 062,9	134 594,6	50 720,1	83 874,5
1700.01.03	Бюджетна програма „Училищно образование"	4 352 538,1	476 008,7	3 876 549,4	4 060 841,8	449 600,7	3 611 241,1	291 716,3	26 408,0	265 308,3
1700.01.04	Бюджетна програма „Развитие на способностите на децата и учениците"	58 031,2	8 277,3	49 753,9	56 031,2	8 277,3	47 753,9	2 000,0	0,0	2 000,0
1700.01.05	Бюджетна програма „Образование на българите в чужбина"	17 120,9	17 120,9	0,0	4 620,9	4 620,9	0,0	12 500,0	12 500,0	0,0
1700.01.06	Бюджетна програма „Учене през целия живот"	108 909,8	2 937,2	105 972,6	2 937,2	2 937,2	0,0	105 972,6	0,0	105 972,6
1700.02.00	Политика в областта на равен достъп до качествено висше образование и развитие на научния потенциал	1 665 634,2	81 867,3	1 583 766,9	1 222 776,0	61 157,5	1 161 618,5	442 858,2	20 709,8	422 148,4
1700.02.01	Бюджетна програма „Подобряване на достъпа и повишаване на качеството въз висшето образование"	888 260,4	18 666,6	869 593,8	800 088,5	18 507,9	781 580,6	88 171,9	152,7	88 019,2
1700.02.02	Бюджетна програма „Студентско подпомагане"	170 880,9	10 096,4	160 790,5	59 439,5	1 154,4	58 285,1	111 441,4	8 936,0	102 505,4
1700.02.03	Бюджетна програма „Международен образователен обмен"	4 802,4	4 802,4	0,0	3 802,4	3 802,4	0,0	1 000,0	1 000,0	0,0
1700.02.04	Бюджетна програма „Оценка и развитие на националния научен потенциал за изграждане на устойчива връзка образование – наука – бизнес като основа за развитие на икономика, базирана на знанието"	566 159,9	26 538,7	539 621,2	347 860,9	26 108,1	321 752,8	218 299,0	430,6	217 868,4
1700.02.05	Бюджетна програма „Координация и мониторинг на научния потенциал за интегриране в европейското изследователско пространство и глобалната информационна мрежа"	35 530,6	21 775,2	13 755,4	11 584,7	11 584,7	0,0	23 945,9	10 190,5	13 755,4
1700.03.00	Бюджетна програма „Администрация"	7 312,9	7 312,9	0,0	7 312,9	7 312,9	0,0	0,0	0,0	0,0

Таблица 10. Отчет за 2022г. на МОН за изпълнение на бюджетни програми и политики. (Източник: МОН, Приложение 3 <https://mon.bg/bg/67>)

Код*	ОБЛАСТИ НА ПОЛИТИКИ И БЮДЖЕТНИ ПРОГРАМИ ПРОГНОЗА 2023 г. (в хил. лв.)	Консолидирани разходи			Ведомствени разходи			Административни разходи		
		Общо разходи	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС	Общо ведомствени	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС	Общо административни	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС
1700.00.00	Общо разходи	7 612 574,3	898 924,8	6 713 649,5	5 892 460,1	683 470,9	5 208 989,2	1 720 114,2	215 453,9	1 504 660,3
1700.01.00	Политика в областта на всеобхватното, достъпно и качествено предучилищно и училищно образование. Учене чрез целия живот	5 780 720,6	809 272,3	4 971 448,3	4 655 033,8	614 526,2	4 040 505,6	1 125 686,8	194 744,1	930 942,7
1700.01.01	Бюджетна програма "Оситуряване на качеството в системата на предучилищното и училищното образование"	792 999,3	136 295,8	656 703,5	31 179,8	31 179,8	0,0	761 819,5	105 116,0	656 703,5
1700.01.02	Бюджетна програма "Улесняване на достъпа до образование. Приобщаващо образование"	288 316,6	135 099,0	153 217,6	162 722,0	84 378,9	78 343,1	125 594,6	50 720,1	74 874,5
1700.01.03	Бюджетна програма „Училищно образование“	4 507 685,4	509 349,2	3 998 336,2	4 393 229,1	482 941,2	3 910 287,9	114 456,3	26 408,0	88 048,3
1700.01.04	Бюджетна програма „Развитие на способностите на децата и учениците“	62 151,9	8 277,3	53 874,6	60 151,9	8 277,3	51 874,6	2 000,0	0,0	2 000,0
1700.01.05	Бюджетна програма „Образование на българите в чужбина“	17 296,9	17 296,9	0,0	4 796,9	4 796,9	0,0	12 500,0	12 500,0	0,0
1700.01.06	Бюджетна програма „Учене чрез целия живот“	112 270,5	2 954,1	109 316,4	2 954,1	2 954,1	0,0	109 316,4	0,0	109 316,4
1700.02.00	Политика в областта на равен достъп до качествено висше образование и развитие на научния потенциал	1 824 540,8	82 339,6	1 742 201,2	1 230 113,4	61 629,8	1 168 483,6	594 427,4	20 709,8	573 717,6
1700.02.01	Бюджетна програма „Подобряване на достъпа и повишаване на качеството във висшето образование“	998 673,8	18 661,5	980 012,3	806 393,7	18 508,8	787 884,9	192 280,1	152,7	192 127,4
1700.02.02	Бюджетна програма „Студентско подпомагане“	135 880,9	10 090,4	125 790,5	59 439,5	1 154,4	58 285,1	76 441,4	8 936,0	67 505,4
1700.02.03	Бюджетна програма „Международен образователен обмен“	4 871,9	4 871,9	0,0	3 871,9	3 871,9	0,0	1 000,0	1 000,0	0,0
1700.02.04	Бюджетна програма „Оценка и развитие на националния научен потенциал за изграждане на устойчива връзка образование – наука – бизнес като основа за развитие на икономика, базирана на знанието“	649 611,9	26 940,6	622 671,3	348 823,6	26 510,0	322 313,6	300 788,3	430,6	300 357,7
1700.02.05	Бюджетна програма „Координация и мониторинг на научния потенциал за интегриране в европейското изследователско пространство и глобалната информационна мрежа“	35 502,3	21 775,2	13 727,1	11 584,7	11 584,7	0,0	23 917,6	10 190,5	13 727,1
1700.03.00	Бюджетна програма „Администрация“	7 312,9	7 312,9	0,0	7 312,9	7 312,9	0,0	0,0	0,0	0,0

Таблица 11. Отчет за 2023г. на МОН за изпълнение на бюджетни програми и политики. (Източник: МОН, Приложение 3 <https://mon.bg/bg/67>).

Код*	ОБЛАСТИ НА ПОЛИТИКИ И БЮДЖЕТНИ ПРОГРАМИ ПРОГНОЗА 2024 г. (в млн. лв.)	Консолидирани разходи			Ведомствени разходи			Административни разходи		
		Общо разходи	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС	Общо ведомствени	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС	Общо административни	По бюджета на ПРБ	По други бюджети и сметки за средства от ЕС
1700.00.00	Общо разходи	8 071 260,0	928 199,3	7 143 060,7	6 149 946,8	712 745,4	5 437 201,4	1 921 313,2	215 453,9	1 705 859,3
1700.01.00	Политика в областта на всеобхватното, достъпно и качествено професионално и училищно образование. Учене през целия живот	6 150 280,7	838 499,8	5 311 780,9	4 912 423,5	643 755,7	4 268 657,8	1 237 857,2	194 744,1	1 043 113,1
1700.01.01	Бюджетна програма „Осигуряване на качеството в системата на професионалното и училищното образование“	902 469,7	136 295,8	766 173,9	31 179,8	31 179,8	0,0	871 289,9	105 116,0	766 173,9
1700.01.02	Бюджетна програма „Улесяване на достъпа до образование. Приобщаващо образование“	298 807,1	139 753,8	159 053,3	172 212,5	89 033,7	83 178,8	126 594,6	50 720,1	75 874,5
1700.01.03	Бюджетна програма „Училищно образование“	4 752 177,1	533 687,3	4 218 489,8	4 637 720,8	507 279,3	4 130 441,5	1 114 456,3	26 408,0	88 048,3
1700.01.04	Бюджетна програма „Развитие на способностите на децата и учениците“	65 436,6	8 389,1	57 047,5	63 436,6	8 389,1	55 047,5	2 000,0	0,0	2 000,0
1700.01.05	Бюджетна програма „Образование на българите в чужбина“	17 419,7	17 419,7	0,0	4 919,7	4 919,7	0,0	12 500,0	12 500,0	0,0
1700.01.06	Бюджетна програма „Учене през целия живот“	113 970,5	2 954,1	111 016,4	2 954,1	2 954,1	0,0	111 016,4	0,0	111 016,4
1700.02.00	Политика в областта на равен достъп до качествено висше образование и развитие на научния потенциал	1 913 666,4	82 386,6	1 831 279,8	1 230 210,4	61 676,8	1 168 533,6	683 456,0	20 709,8	662 746,2
1700.02.01	Бюджетна програма „Подобряване на достъпа и повишаване на качеството във висшето образование“	1 057 973,5	18 661,5	1 039 312,0	806 393,7	18 508,8	787 884,9	251 579,8	152,7	251 427,1
1700.02.02	Бюджетна програма „Студентско подпомагане“	135 880,9	10 090,4	125 790,5	59 439,5	1 154,4	58 285,1	76 441,4	8 936,0	67 505,4
1700.02.03	Бюджетна програма „Международен образователен обмен“	4 918,9	4 918,9	0,0	3 918,9	3 918,9	0,0	1 000,0	1 000,0	0,0
1700.02.04	Бюджетна програма „Оценка и развитие на националния научен потенциал за изграждане на устойчива връзка образование – наука – бизнес като основа за развитие на икономика, базирана на знанието“	679 741,7	26 940,6	652 801,1	348 873,6	26 510,0	322 353,6	330 868,1	430,6	330 437,5
1700.02.05	Бюджетна програма „Координация и мониторинг на научния потенциал за интегриране в европейското изследователско пространство и глобалната информационна мрежа“	35 151,4	21 775,2	13 376,2	11 584,7	11 584,7	0,0	23 566,7	10 190,5	13 376,2
1700.03.00	Бюджетна програма „Администрация“	7 312,9	7 312,9	0,0	7 312,9	7 312,9	0,0	0,0	0,0	0,0

Таблица 12. Отчет за 2024г. на МОН за изпълнение на бюджетни програми и политики. (Източник: МОН, Приложение 3 <https://mon.bg/bg/67>)

От разгледаните дотук данни от националните бюджети на Република България за периода от 2019г. – 2022г., както и от отчетите за разходване на национални и европейски средства на МОН за периода от 2019г. – 2023г. може установим, че приоритетите на българската държава по отношение развитието на образованието и науката са предимно в областта на училищното и предучилищното образование. Данните сочат, че има съответствие между финансовите политики и инвестиции и целите, изложени във разгледаните национални стратегически документи, по отношение на ученето през целия живот. Такова обаче липсва по отношение на развитието на интелигентна икономика чрез наука и знание, при което ролята на висшето образование и науката е водеща. Например, средствата заложи в бюджета за 2024г. за програма „Координация и мониторинг на научния потенциал за интегриране в европейското изследователско пространство и глобална информационна мрежа“ са едва в размер на 35 151, 4 млн. лв.

За сравнение през 2023г. те са 35 502, 3 млн. лв., през 2022г. са 35 530, 6 млн. лв., а през 2021 26 110,7 млн.лв. В действителност се наблюдава тенденция за значително повишение с около 9% между 2021г. и 2022г., но размерът на финансиране е критично нисък. Според постановление № 251 от 28 юли 2021г. за одобряване на допълнителни разходи по бюджета на министерството на образованието и науката за 2021г. бюджетните средства отделени по тази програма са предназначени за абонаментен достъп на висшите училища и научно-изследователски институции до базите данни на Кларивейт и Елзевир, както и за годишния членски внос за участие на страната ни в големи европейски и международни научни проекти и инфраструктури като ЦЕРН и Дубна.¹⁹⁹ Справка в ценоразписа на научната база данни на Elsevier показва, че един инситуционален абонамент за едно научно списание в тази база данни варира между €450 до € 17 500, което е около 900лв. и 35 000лв²⁰⁰. Цените на абонаментите зависят от ранга и престижа на научното списание. Направленията във висшето образование са общо 9 на брой. Всяко едно, от което има съответните под направления. Например, само в област „хуманитарни науки“ има четири поднаправления „история и археология“, „философия“, „филология“ и „религия и теология“. В социални, стопански и правни

¹⁹⁹Постановление № 251 от 28 юли 2021г. за одобряване на допълнителни разходи по бюджета на министерството на образованието и науката за 2021г. <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2137213636>

²⁰⁰ <https://www.elsevier.com/books-and-journals/journal-pricing/print-price-list>

науки поднаправленията са общо 9²⁰¹. В техническите науки са общо 13 и т.н. Всяка една от тези подкатегории трябва да има достъп поне до 1 научно списание във всяка една област. Например, в поднаправление „стоматология“, трябва да бъде осигурен достъп до поне едно научно списание във всеки дял на стоматологията като „ортодонтия“, „едодонтия“, „хирургия“, „пародонтология“ или „детска стоматология“, „здравен мениджмънт“. При икономическите науки пък отново трябва достъп до поне 1 научно списание в областите: „финанси“, „икономика“, „мениджмънт“, „маркетинг“ и др. В България броят на висшите училища е 52 като 7 от тях са частни, а 45 държавни. На практика българската държава и правителство има ангажимент да подпомогне 45 държавни висши училища като предостави средства за институционален абонамент в тези бази данни. Ако приемем, че поднаправленията са 48 и всяко едно от тези поднаправления е разделено на научни области в рамките на направлението. Дори и висшите училища да се абонират само за среден до нисък клас научни списания вариращ между 4000лв. – 6000лв. на година, става ясно, че отделените средства са крайно недостатъчни.

Както вече бе отбелязано на лице са добри инициативи, целящи както развитието на висшето образование и науката, така и повишаването на ролята им за развитието и трансформацията на българската икономика в интелигентна. Например, идеята да бъдат създадени 10 регионални научни центъра, които ако бъдат ефективно реализирани, ще доведат съответно до регионално развитие, както в икономически, така и в обществен план.²⁰² Според стратегическия документ „Национална стратегия за развитие на висшето образование 2021-2030“ по този начин ще бъде оптимизирана научно-изследователската дейност на висшите училища с цел да бъде установено сътрудничество между висшите училища, науката и бизнеса. Икономическото и социално развитие на отделните региони пък от своя страна ще доведе до по-големи

²⁰¹ ПОСТАНОВЛЕНИЕ №125 ОТ 24 ЮНИ 2002Г. ЗА УТВЪРЖДАВАНЕ КЛАСИФИКАТОРНА ОБЛАСТИТЕ НА ВИСШЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ПРОФЕСИОНАЛНИТЕ НАПРАВЛЕНИЯ. <http://migbn.eu/%D0%9A%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%84%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D0%B5%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%B2%D0%B8%D1%81%D1%88%D0%B5%20%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5%20%D0%BD%D0%B0%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F.pdf>

²⁰² Moldovan, L. (2012). Integration of strategic management and quality assurance in the Romanian higher education. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 58, 1458-1465.

частни инвестиции в научно-изследователската и развойна дейност. Възникват обаче няколко фундаментални въпроса около реализирането на тази идея. Първо какво ще представляват тези регионални научни центрове?

Ще бъдат ли изградени нови материални бази и ще бъдат ли инвестирани специфични средства за изследвания, поддръжка и възнаграждения на работещите в тях учени и изследователи? Липсват данни от годишните бюджетите за периода между 2019г. - 2023г. за отделени средства за тези научно-изследователски регионални центрове. Тогава вероятно може да предположим, че става въпрос за обединяване на вече съществуващи научни дейности в регионални институти. При всички случаи държавата трябва да е планирала средствата, с които ще поддържа тези научни центрове в дългосрочен план. Основната цел обаче е тези центрове да търсят по-широко финансиране под формата на грантове и привличане на инвестиции от страна на бизнеса, което обаче не изключва ролята на държавата особено в началото на тяхното основаване и изграждане.

Интересен е също и въпросът защо и от къде държавата финансира такива центрове, като същевременно системно negliжира българската академия на науките. Това е видимо и от средствата и стимулите, които държавата насочва към академичните кадри и научните изследвания. Например становище от страна на българската академия на науките (БАН) през 2021г. до председателя на комисията по образование²⁰³ и наука става ясно, че **асистент в БАН получава възнаграждение от 946лв., а асистент във висшите училища получава 1300лв. За сравнение, стартовата заплата на предучилищните и училищните преподаватели започва от 1415лв.** Възнагражденията за доцент и професор в БАН също са под средната заплата, като в становището се иска те да **бъдат увеличени** съответно на **1400лв. за доцент и 1450лв. за професор.** Във висшите училища пък минималните заплати за асистент, доцент и професор са съответно **1300лв., 1500лв. и 1600лв.** Отново за сравнение минималните заплати на учител, на старши учител и старши възпитател и на главен учител и главен възпитател са съответно **1415лв., 1460лв. и 1516лв.**

²⁰³ https://www.parliament.bg/pub/cW/20201103025543Xerox%20Scan_03112020135217.PDF

Държава	България	Великобритания
Годишно възнаграждение за учители и възпитатели	16 980лв. – 18 192лв.	£25,714 - £36,961 (60, 240лв. – 86,590лв)
Годишно възнаграждение за университетски преподаватели в съответния ред.	15 600лв. – 18 000лв.	£40,761- £90,891 (95,490лв. – 212,930лв)
Годишно възнаграждение за учени и изследователи	15 600лв. – 17 400лв.	£42,873 - £50,431 (100,440лв. – 118,500лв.)

Таблица 13. Сравнителна таблица на възнагражденията на учители, възпитатели, преподаватели и учени в България и Великобритания. (Източник: Собствена таблица, изготвена на база официални данни публикувани в официалните уеб страници на правителствата на България и Великобритания).

На таблицата отгоре е направена съпоставка на трудовите възнаграждения да учители, възпитатели, преподаватели и учени във Великобритания и България. Великобритания не случайно беше избрана за сравнителния анализ, тъй като това е страната с най-развита и интелигентна икономика в Европа. Целта е не да се изложат различията във възнагражденията между двете страни, които са разбираеми и напълно резонни предвид икономическото им развитие. Акцентът пада върху съотношението във възнагражденията между различните нива в системата на образованието и науката. Както може да се види във Великобритания има грандиозна разлика във възнаграждението между учители/възпитатели и университетски преподаватели и учени. С тази особеност, че университетските преподаватели във Великобритания са и учени и научните центрове обикновено са част от университетите, което обяснява защо тяхното възнаграждение е по-високо от това на учените.

Това е особеност на англосаксонската система, която не е валидна за България. Данните за съотношението във възнагражденията в България пък силно контрастират. **Противно на всяка логика минималните възнаграждения на учители/възпитатели са по-високи макар и малко от тези на академиците и учените от висшите училища и БАН.** В действителност голяма част от научния и преподавателски състав работи

ясно регламентирани на връзките наука-бизнес, редовна оценка на научната компетентност на научните организации, за да не се допусне насочването на обществен ресурс към колективи без нужната квалификация за получаване на определен научен продукт, финансов инженеринг, етични правила).

- *Редовна оценка на степента на съответствие между преподаване и научни изследвания във висшите училища, за да се избегне принижаването им до ниво на професионални училища, неправомерно означавани като „университети“.*
- *Специални мерки за развитие и финансово обезпечаване на третата степен на образование (доктор): образователната и научна степен „доктор“ осигурява началната научна компетентност на нейните притежатели; от нивото на тяхната подготовка зависи бъдещото им кариерно развитие в научния и другите стопански и обществени сектори.*

Институционалната рамка, представена в „Стратегията за развитие на научните изследвания“ идентифицира общо шест групи институции, отговорни за постигането на интелигентен растеж:

- А) Висши училища
- Б) Българска Академия на Науките (БАН)
- В) Селскостопанска академия
- Г) Научни организации към министерства и държавни структури
- Д) Предприятия
- Е) Неправителствен сектор

Според данните от стратегическия доклад, преобладаващата част от научните изследвания в България се извършват именно във висшите училища и научно-изследователски центрове. Поради тази причина и тази монография разглежда политиките и бюджетните средства, отделени в тези две направления. В предишния раздел дискутирахме основните трудови възнаграждения в БАН. Доказателство, че в

действителност държавната политика не само, че не приоритизира и стимулира науката и образованието, а на практика ги negliжира, са изложените данни от стратегическия доклад „*Национална стратегия за развитие на научните изследвания 2020*“ за възрастовия диапазон на учените в БАН. Към 2020г. броят на хабилитирани учени в БАН е 1531, а на нехабилитирани 1594. Близо 49% от общия брой на хабилитирани и нехабилитирани учени е над 49%, като този на учените под 30 години е едва 3.4%. Данните показват красноречиво липсата на атрактивност и мотивационни фактори и условия на научната професия в БАН. Въпреки че финансовият елемент не е единственият, който е отговорен за развитието на институцията, в конкретния случай е с най-голяма и дългосрочна тежест поради пряката си връзка с няколко аспекта на научната професия:

- Трудовите възнаграждения
- Състоянието на материалната база
- Материали и консумативи
- Достъп до научни списания
- Участие в международни форуми и конференции

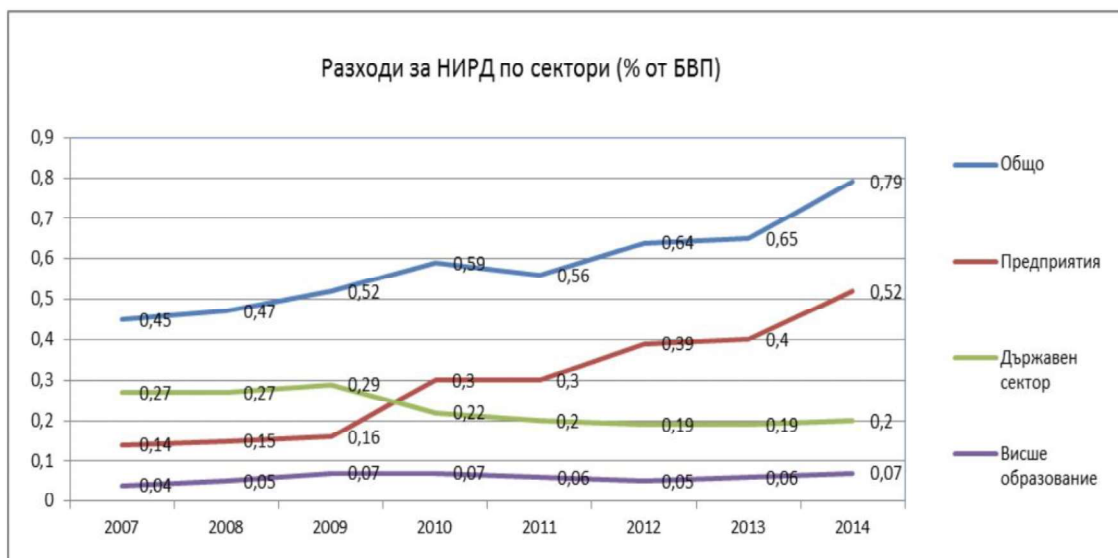
Потенциално обяснение за незадоволителната политика по отношение на БАН може да бъде, изложената концепция в „*Национална стратегия за развитие на научните изследвания 2020*“, според която висшите училища са тези, които се очаква да бъдат основни центрове за развитие на науката като не само предлагат знания с практическа насоченост, но и на знания, чиято практическа приложност е отложена във времето. Само, че не бива да се пренебрегва и факта, че БАН е „*най-старата и международно утвърдена научно-изследователска институция в страната, в която се извършва научна дейност в съответствие с общочовешките ценности, националните традиции и интереси*“²⁰⁵. Нещо повече БАН е „*научен център, в който се провеждат фундаментални и приложни научни изследвания, с изследователски и научен потенциал за развитие на конкурентоспособни, иновативни и сигурни общества, място, където*

²⁰⁵ Национална стратегия за развитие на научните изследвания, 2020.

<file:///C:/Users/.../National%20Strategy%20for%20the%20Development%20of%20Scientific%20Research%202020.pdf>

се съхранява родовата памет и се изучават родната история, език и култура, развива се националната идентичност²⁰⁶.

Независимо, както от изложените до тук аргументи за значението на висшите училища и научно-изследователските центрове за социалното и икономическо развитие на страната, така и от заявеното намерение във всички ключови национални стратегии за развитие на науката и образованието и интегрирането им в икономиката – данните сочат друго. Фигурата долу показва, че разходите за висше образование през 2014г. са над двойно по-малки в сравнения с тези в държавния сектор и над седем пъти по-ниски в сравнение с тези, отделени за предприятията.

Фигура 19. Разходи за НИРД по сектори (% от БВП). Източник: Евростат, 2016г.

Важен аргумент, изложен в националната стратегия за развитие на научните изследвания е, че не само е нужно повишение на инвестициите в научната дейност, но и същевременно осигуряване на ефективни механизми за контрол, управление и оценка на научната система, гарантираща пълната прозрачност на процесите.

²⁰⁶ Национална стратегия за развитие на научните изследвания, 2020. <file:///C:/Users/.../National%20Strategy%20for%20the%20Development%20of%20Research%20and%20Innovation%202020.pdf>

Глава пета: Концептуален модел, дискусия и насоки за бъдещо изследване

Както вече бе споменато в предходната глава, данните на МФ, МОН и Евростат показват, че държавната политика не се справя ефективно със стимулирането на науката и висшето образование. Основни причини за това са фрагментираният подход при осъществяването на поставените стратегии и неефективната политика по отношение на развитието, мотивирането и възнаграждението на академичните кадри. По отношение на последната причина, няма да бъде преувеличено твърдението за негативния ефект, който държавната политика оказва върху престижа и имиджа на академичната и научна професия, както в българското общество така и в цяла Европа, което ще доведе основно до две неща. Първо. Бизнесът няма да инвестира в партньорство в научно-изследователска и развойна дейност с българските висши училища и изследователски центрове, тъй като няма да ги разпознава като авторитетен партньор. Второ. Драстично ще бъде намален шансът за привличане на млади, качествени и конкурентоспособни кадри, което пък ще доведе до още по-голям отлив на български студенти и все по-малка способност за привличане на чуждестранни такива. Както вече споменахме в действителност академичният състав има други способности за получаване на допълнителни възнаграждения въз основа работа по проекти. Такива възможности са достъпни обаче и в страни като Великобритания, чийто пример показва, че разликата в заплащането между началните нива в училищата и университетите е почти двойна (виж таблица 8). Тяхната политика е ориентирана към позициониране на международно ниво посредством привличане на качествени и висококвалифицирани академични кадри от цял свят. Това обаче е възможно само при наличие на привлекателни условия на работа под формата на заплащане и професионално развитие.

Както казахме, за да можем да оценим стратегията за икономическото развитие на България и заложените в нея цели, най-важно е да анализираме „как“ ще бъдат постигнати те. В разгледаните дотук стратегически документи се твърди, че това ще случи посредством увеличаване ролята на висшите училища и науката. Политиките обаче сочат, че държавата залага в действителност на предучилищното и училищното образование. Това само по себе си е добра стратегия с дългосрочна перспектива, която обаче за даде очакваните резултати, налага на държавата да изисква точно толкова,

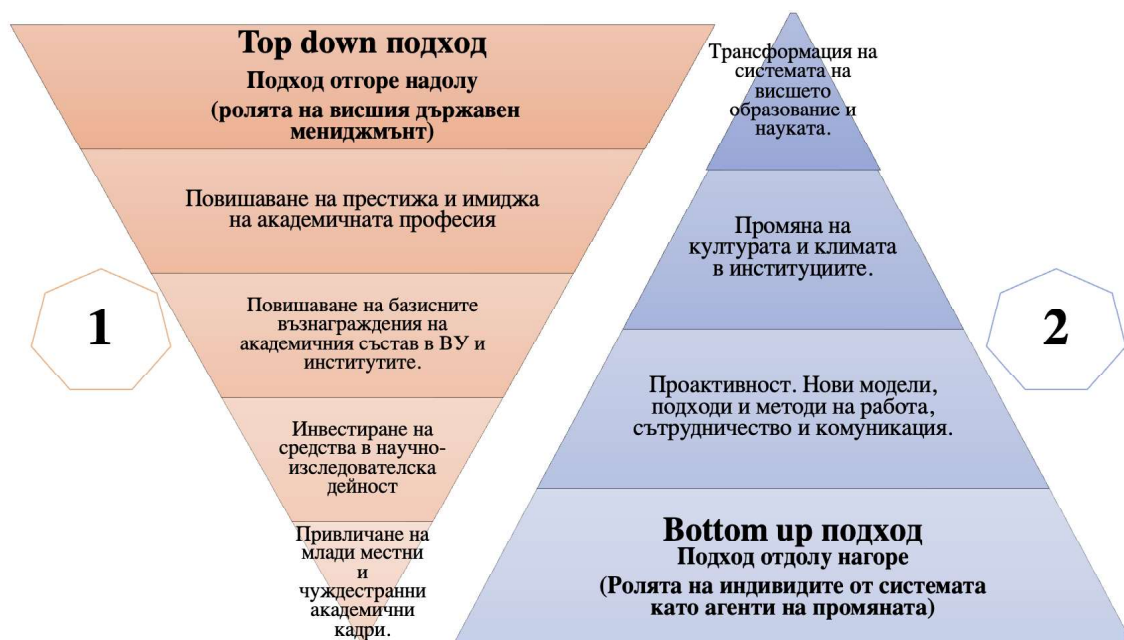
колкото и дава. **Междувременно обаче negliжирането на висшето образование и науката обрича българската икономика да остане на примитивно базисно ниво в свят, в който ключови думи са: наука, технологии, иновации и дигитализация.** Това, че висшето образование и науката са negliжирани от българската държава, е видно от разгледаните данни на МОН и МФ за финансовите политики и инвестиции. Съпоставяйки целите, изложени в се националните програми и стратегии и заложените финансови средства и политики, можем да заключим, че тяхното изпълнение в зададения срок на практика е невъзможно и нереалистично. Това изисква както преразглеждане на целите, политиките и поставените срокове, така и преразглеждане на ролята на държавата за постигането им. Това е подкрепено и от Вуцова и Митов (2016), според които стратегиите, представени в друг ключов национален документ „*Иновационна стратегия на Република България*“ и насочени към увеличаване на иновационния потенциал на българската индустрия, са твърде общи и неподкрепени от необходимите финансови ресурси²⁰⁷. Отново, както в дотук разгледаните стратегически документи, акцентът пада върху това „**какво**“ трябва да бъде направено, но липсва конкретен отговор на въпроса „**как**“.

От разгледаното до този момент, считаме за резонно да смятаме, че ускорената дигитализация във висшето образование в цял свят ще доведе до още по-голям отлив на български студенти, за които достъпът до чуждестранни университети ще бъде по-лесен и евтин, тъй като няма да им се налага да променят местоположението си, за да учат в тях. Това пък от своя страна ще рефлектира върху други сектори и системи и най-вече върху индустрията. Поради тази причина, този научен труд предлага концептуален модел илюстриращ алтернативно решение за това „**как**“ да бъде трансформирана и повишена ролята на висшето образование и науката за постигането на интелигентен растеж на българската икономика. Моделът се състои от два етапа, базирани на вече разгледаните “**top-down**” и “**bottom up**” подходи. Първият етап акцентира върху ролята на държавата или иначе казано върху ролята на висшия държавен мениджмънт, който трябва инвестира или привлече финансови средства за подпомагане на научно-изследователската инфраструктура и дейности. Също така да повиши престижа на академичната професия посредством осигуряване на обучения, увеличаване на бюджета за участие в международни научни конференции и

²⁰⁷ ВУЦОВА, А., & МИТОВ, Е. (2016). ВЪЗМОЖНИ МЕРКИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ ФИНАНСИРАНЕТО НА НАУКАТА. *ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY*, 14.

повишаване на минималните възнаграждения на научния състав, както във висшите училища, така и в БАН, кореспондиращи си с изискванията към него.

Следващият етап, базиращ се на **“bottom up”** подхода, настъпва едва, когато предходният етап е успешно реализиран. При него трансформацията и промяната настъпва отвътре чрез тъй наречените **„агенти на промяната“**, в които този случай биха били голям брой млади български и чуждестранни академици, които ще се вляят в системата на висшето образование и науката. Целта е внесат нови философии, практики, методи и стил на работа и комуникация. По този начин заедно с инвестициите в обучения съществуващите умения и опит на академичния състав ще бъдат надградени и висшите училища ще могат да привличат по-широка аудитория студенти. Например чуждестранни студенти. В дългосрочен план това би довело до намаляване на зависимостта на публичните висши училища от държавно финансиране и съответно до по-голяма проактивност. С други думи моделът, представен в този научен труд, акцентира върху ролята на стратегическото инвестиране във системата на висшето образование и науката с тенденция обаче тяхната зависимост от държавно финансово подпомагане да намалее драстично в следващите 10 години.

Фигура 20. Концептуален модел за подходите при трансформиране и развитие на висшето образование и науката. (Източник: собствена фигура).

Историческият, културен и икономически контекст на България като държава част от бившия Източен блок, предполагат комбинирането на двата подхода „top down“ и „bottom up“ по две причини. Нека хипотетично изберем само един от двата подхода и анализираме неговият ефект в българския контекст.

- 1) Ако бъде приложен само подходът „top down“, това би означавало централизирана роля от страна на българското правителство, както и прекалена намеса и регулация. От теорията и практиката знаем, че прекалената намеса, регулация и централизация от страна на държавата обаче ще има по-скоро негативен ефект върху проактивността от страна на институциите и индивидите от системата на висшето образование и науката²⁰⁸. Висшите училища и научните институции ще стават все по-финансово зависими от държавно финансиране и все по-малко способни да се конкурират с европейските. На практика поведението на институциите не само, че няма да бъде пазарно ориентирано, но ще се основа само на оцеляване и самоцелно съществуване без реална роля и принос към развитието на икономиката. Според автори като Хи централизацията на властта в страните от източна Европа и бившият Съветски блок са причина за провала в осъществяването на ефективни и успешни реформи. Единствен Китай успява да преодолее обременеността на страните с доскорошна централизирана власт като делегира власт на регионални правителства и стимулира конкуренцията между тях. Конкуренцията се изразява в създаване на нещо като турнирни състезания, където представянето на отделните регионални правителства се измерва спрямо приноса им за растежа на БВП или други релевантни към него индикатори²⁰⁹. Поради тези причини, както вече обяснихме ролята на държавата трябва да се свежда до предоставянето на стратегически инвестиции за развитие на научно-изследователска и развойна дейност и за създаване на климат и среда стимулиращи науката и висшето образование чрез увеличаване на престижа на академичната професия.

- 2) От друга страна, ако бъде приложен единствено подходът „bottom up“, това би означавало самите висши училища да проявят проактивност и да се реформират

²⁰⁸ Хи, С. (2019). The pitfalls of a centralized bureaucracy. *Acta Oeconomica*, 69(1), 1-16.

²⁰⁹ Хи, С. (2019). The pitfalls of a centralized bureaucracy. *Acta Oeconomica*, 69(1), 1-16.

отвътре. Има няколко пречки за това. На първо място, според закона за висшето образование в България висшият мениджмънт на университетите има мандат от 4 години, както и право на 2 последователни мандата²¹⁰. С други думи висшият мениджмънт трябва да проведе реформи, които вероятно ще засегнат онези, от които зависи преизбирането му за втори мандат. Нещо повече след края на управленския си мандат, заемащите ръководни длъжности отново ще се присъединят към редовия академичен състав. Това на практика е голям стопер за реализирането на солидни реформи. На второ място държавните висши училища в България разполагат със значителна автономност по отношение на управлението си, но не и по отношение на финансовото си обезпечаване. Висшите училища и научно-изследователски институции са почти изцяло зависими от държавно финансово подпомагане, за да имат свободата и ресурса да отделят средства за по-привлекателни възнаграждения и условия на работа. Ако използваме примера на Китай, размерът на финансирането им, както и на финансирането на научно-изследователска дейност, трябва да бъдат базирани на конкурентен принцип спрямо техния принос към развитието на икономиката и обществото. Това индиректно ще доведе до оптимизиране на размера и дейността им и смяна на поведението им към пазарна ориентация. На трето място, страните от бившия Източен блок като България нямат нито опит и култура, нито достатъчно развита икономика за да могат техните образователни институции да проявят проактивност самостоятелно²¹¹. Изследването на Yordanova и Filipe показва, че това се дължи на няколко фактора:

- а) липса на национална дългосрочна политическа рамка, която стимулира и подпомага предприемачеството и иновациите във висшето образование и икономиката.²¹²
- б) липса на подходящо законодателство.
- в) организационната структура и управление на държавните висши училища.
- г) мислене и манталитет на академичния и административен състав в образователните институции.

²¹⁰ <https://www.290caselaw.com/norms/zvo/>

²¹¹ Yordanova, D., & Filipe, J. (2019). Towards entrepreneurial universities: Barriers, facilitators, and best practices in Bulgarian and Portuguese universities. *Towards entrepreneurial universities: barriers, facilitators, and best practices in Bulgarian and Portuguese universities*, (4), 213-227.

²¹² OECD. 2014. Innovate Reviews: Universities, Entrepreneurship and Local Development. Promoting Innovation and Entrepreneurial Mind-Sets Through Higher Education. Country-Level Review Bulgaria, Available at: <https://www.oecd.org/cfe/leed/OECDLEED-2015-Bulgaria-report.pdf>

Заклучение

Развитието на интелигентна икономика и подпомагането на предприемачеството са невъзможни без адекватна и ефективна национална стратегия и държавна политика. Развитието и създаване на благоприятна среда за предприемачество е от съществено значение за трансформацията на българската икономика в интелигентна и базираща се на знание и наука. Въпреки че има множество фактори, определящи средата като благоприятна или неблагоприятна за предприемачество, едни от основните са висшето образование и науката.²¹³ Също така от значение и ролята на ученето през целия живот за развитието на такъв тип интелигентна икономика и предприемачество, което би обяснило и тенденциите в българската финансова политика за увеличаващо се финансиране на предучилищното и училищното образование, тъй като по този начин се подготвят кадри, които от една страна биха били потенциални ползватели на висше образователния продукт в България, а от друга биха съставлявали необходимата човешка маса за реализиране на предприемаческа дейност.

Тази монография разпозна като основни предизвикателства и пречки пред трансформирането на икономиката в интелигентна и поставянето на висшите училища и научно-изследователски институции в нейния център следните фактори:

- *Силно фрагментиране и липсата на холистичен и системен подход и виждане за постигане на стратегически поставените цели.*
- *Ниска степен на ангажираност и съпричастност към визията от страна на институциите и системните действащи лица.*
- *Нереалистично поставени цели от гледна точка на срокове и отправна точка.*
- *Несъответствие между зададени стратегически цели, срокове за изпълнение и отделени ресурси.*

²¹³ Salem, M. I. (2014). The role of universities in building a knowledge-based economy in Saudi Arabia. *International Business & Economics Research Journal (IBER)*, 13(5), 1047-1056.

- *Липса на лидерство, което да направи ценностите, стратегията и визията споделени, така че да бъде ангажирана голяма част от обществото и ключови.*

Според Зарева, Кирева и Митева (2014) също липсва цялостна и реална национална визия и политика за развитие на висшето образование в България, подкрепена от необходимите ресурси.²¹⁴ На практика финансовата политика и подпомагане на държавата са насочени към предучилищното и училищното образование за сметка на висшето образование и науката. В средносрочен план, ако качеството на училищното образование се повиши, в следствие на държавната политика, negliжирането на висшето образование и науката ще доведат до все по-голям брой студенти избиращи чуждестранния образователен продукт пред българския. Това ще бъде възможно поради все по-голямата достъпност на образованието в чужбина в следствие на ускорената дигитализация. Новите тенденции в света през 21-вия век, предопределени от пандемията от Ковид-19 сочат, че все повече студенти ще могат да учат онлайн в чуждестранни университети без да напускат мястото си на живеене.²¹⁵ Това от своя страна би било заплаха не само за висшето образование и науката в България, но също така и за предприемаческия сектор и икономиката ѝ.

Висшите училища и научно-изследователските центрове в България ще бъдат все по-малко привлекателни, както за млади и чуждестранни преподаватели, така и за осъществяване на партньорство с бизнеса. Забавянето на подпомагането и развитието на висшето образование и науката от страна на правителството ще има огромен негативен ефект не само върху самото висше образование по отношение на неговата конкурентоспособност спрямо чуждестранни институции, но и върху перспективите за модернизиране и интелигентен растеж на българската икономика. Водещите учени и практики в областта на предприемачеството са единодушни по отношение на ролята и стойността на времето, което според тях е „безценно“.²¹⁶ Това твърдение е особено валидно в съвременните времена и условия на ускорена дигитализация и роботизация,

²¹⁴ Зарева, И., Матев, М., & Кирова, А. (2014). Висшето образование и науката в България. *Икономически, социални и джендър измерения*. С.: АИ „Проф. Марин Дринов.

²¹⁵ Butola, L. K. (2021). E-learning-a new trend of learning in 21st century during COVID-19 pandemic. *Indian Journal of Forensic Medicine & Toxicology*, 15(1), 423.

²¹⁶ Capocchi, A. (2019). Time in Entrepreneurship. In *Economic Value and Revenue Management Systems* (pp. 21-39). Palgrave Macmillan, Cham.

пандемия и геополитически сътресения създаващи все по-големи трусове, несигурност и динамика в световната икономика.²¹⁷²¹⁸

Поради тези причини е необходим холистичен поглед и системен подход при създаването на **дългосрочна политическа рамка, подкрепена със съответните финансови и законодателни мерки**, насочена към развитие на науката и висшето образование в посока подпомагане на предприемачеството в България, е от огромно значение. За целта е необходимо споделена визия и ценности, с чието изпълнение да бъдат ангажирани голяма част от обществото и институциите. Както бе споменато по-рано тази монография, към момента се наблюдава несъответствие между заложените стратегии за подпомагане на икономиката и предприемачеството чрез висше образование и наука и предприетите политики и действия. Зададеният рамков период за постигането на стратегическите цели в тази област е нереалистичен и дълбоко фрагментиран поради няколко фундаментални причини. На първо място поради недостига на адекватно финансиране в сектора на висшето образование и науката, заложен в дългогодишната финансова програма на България. На второ място изглежда има дълбоко неразбиране за това как трябва да се постигне интелигентен икономически растеж, базиращ се на предприемачество, наука и висше образование. Не на последно място е и ролята на споделената визия и ценности без които успешното и ефективно приложение на националните стратегии за развитието на интелигентна икономика, наука и образование, би било невъзможно.

На база всичко разгледано дотук този научен труд предлага следните препоръки:

- Да бъдат преразгледани съществуващите стратегии и политики за развитие на висшето образование и науката с цел подпомагане на предприемачеството и икономиката. На лице е необходимост за прилагане на холистичен и систематичен подход, който си поставя реалистични цели и срокове за изпълнението. Холистичният подход изисква едновременно и

²¹⁷ DURING, L. MARKETING ENSURING FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS IN TERM OF THE PANDEMIC. *Actual issues of modern development of socio-economic systems in terms of the COVID-19 pandemic*, 209.

²¹⁸ Koester, G., Lis, E., & Nickel, C. (2022). Inflation Developments in the Euro Area Since the Onset of the Pandemic. *Intereconomics*, 2022(2), 69-75.

синхронизирано развитие и подпомагане на всички нива на образование: предучилищно, училищно и висше.

- Необходимо е осъзнаване, че основна роля за постигането на стратегически поставените цели имат институциите.²¹⁹ Следователно трансформацията на икономиката в интелигентна трябва да започне с ефективни реформи и финансово подпомагане на свързаните с нея институции като научно-изследователски центрове (БАН), висши училища и публичната администрация.
- Държавата да преразгледа съществуващите финансови политики и подобно на останалите държави с интелигентна икономика да инвестира в наука и висше образование. Тъй като научните изследвания изискват голям финансов и човешки ресурс, първоначално би могло да се даде приоритет на един сектор, който е със стратегическа стойност за икономиката, в който да се съсредоточат най-много финансови ресурси. Ключов момент е държавата да подпомогне стратегически науката и висшето образование, но и да ги развива в посока по-голяма проактивност и автономност с цел осигуряване на допълнително финансиране за наука от частния сектор. Ако държавата само дава без да изисква, рискува институциите да продължат да поддържат социалистическа тип поведение и да се стремят само към поддържане на съществуването си вместо да изпълняват определената им социална и икономическа функция.
- Да се работи в посока повишаване на престижа на академичната и научна професия с цел да бъдат привлечени млади и чуждестранни преподаватели, които да обновят системата отвътре. За целта държавата значително да увеличи възнагражденията в сектора на висше образование и наука. Разликата в съотношението между възнагражденията във висшето образование и науката и предходните нива на образование трябва да стане почти двойна подобно на страните с развита интелигентна икономика базирана на знание и иновации като Великобритания. Това е така поради факта, че разликата между изискванията и отделеното време и труд при академичните и учителските професии също е двойна. Нещо повече, йерархията в системата на

²¹⁹ Добрева, Ю. (2019). Институции и икономическо развитие. Изд. Св. Григорий Богослов, София.

образованието и науката е изключително важно да бъде спазвана от стратегическа, мотивационна и кариерна гледна точка.

- Да бъде възприето, че всички висши училища и научни центрове са част от системата на висшето образование независимо дали са държавни или частни. Държавата вече е разпознала необходимостта от създаване на научно-технически кадри и от преподаване на предприемачество. Поради тази причина е необходимо да бъдат стимулирани и подпомогнати онези, които вече показват добри резултати. Ролята на държавните университети е главно в развитието на техничните, инженерни и научни кадри, тъй като те притежават всички необходими ресурси като материална база, инфраструктура, човешки капитал и установени традиции в тези направления. Частните университети пък имат по-водеща роля за обучението по предприемачеството поради факта, че самите те са пазарно ориентирани и оптимизираният им размер и управление им помагат да проявяват нужните гъвкавост, проактивност и колаборация с индустрията.
- Резултатите и анализите, представени в това изследване ни инспирират да препоръчаме трансформацията в системата на висшето образование и науката да бъде осъществена на два етапа. Първият етап отразява “top down“ подхода, в който централна роля има правителството, а при втория базиран на “bottom up“ подхода основна роля имат хората от системата, които се явяват „агенти на промяната“.
- Последно, но не на последно място, на лице е необходимост от осъзнаване, че обществото и институциите трябва да бъдат убедени и ангажирани с визията, ценностите и стратегическите цели. В противен случай, тези стратегии няма да бъдат постигнати и ще останат само на хартия.

Приносите на този научен труд към теорията и практиката са свързани със:

- задълбочения и холистичен анализ на стратегиите, политиките и последвалите ги действия свързани с увеличаване ролята на висшето образование и науката за развитие на предприемачеството и постигане на интелигентен растеж.
- предлагане на концептуален модел, илюстриращ етапите и стъпките към постигане на трансформация на системата на висшето образование и науката.
- Предоставяне на препоръки за преодоляване на изложените слабости в стратегиите и политиките за развитие на висшето образование и науката.

[D0%9D%D0%90%20%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%A2%D0%95%D0%93%D0%98%D0%AF%20%D0%97%D0%90%20%D0%A0%D0%90%D0%97%D0%92%D0%98%D0%A2%D0%98%D0%95%20%D0%9D%D0%90%20%D0%9D%D0%90%D0%A3%D0%A7%D0%9D%D0%98%D0%A2%D0%95%20%D0%98%D0%97%D0%A1%D0%9B%D0%95.pdf](https://www.nsi.bg/bg/content/2712/%D0%B4%D1%8F%D0%BB-%D0%BD%D0%B0-%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%BE-%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B8%D1%8F-%D0%BE%D1%82-%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B8%D1%8F-%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B9-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B8%D1%8F.pdf)

НСИ, България <https://www.nsi.bg/bg/content/2712/%D0%B4%D1%8F%D0%BB-%D0%BD%D0%B0-%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%BE-%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B8%D1%8F-%D0%BE%D1%82-%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B8%D1%8F-%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B9-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B8%D1%8F.pdf>

Постановление № 251 от 28 юли 2021г. за одобряване на допълнителни разходи по бюджета на министерството на образованието и науката за 2021г.
<https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2137213636>

ПОСТАНОВЛЕНИЕ №125 ОТ 24 ЮНИ 2002Г. ЗА УТВЪРЖДАВАНЕ КЛАСИФИКАТОРНА ОБЛАСТИТЕ НА ВИСШЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ПРОФЕСИОНАЛНИТЕ НАПРАВЛЕНИЯ.
<http://migbn.eu/%D0%9A%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%84%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D0%B5%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%B2%D0%B8%D1%81%D1%88%D0%B5%20%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5%20%D0%BD%D0%B0%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F.pdf>

Сачев, Е. (2021). Българите са в основата на човешката цивилизация: Трето допълнително и разширено издание. София: Издателска къща „Новата цивилизация“ ЕООД, 2021.

Становище от БАН, 2020.
https://www.parliament.bg/pub/cW/20201103025543Xerox%20Scan_03112020135217.PDF

Цеков, Б. ДОКТРИНАТА „ТРЪМП“.

- Acs, Z. J., Desai, S., & Hessels, J. (2008). Entrepreneurship, economic development and institutions. *Small business economics*, 31(3), 219-234.
- Akalu, G. A. (2016). Higher education 'massification' and challenges to the professoriate: do academics' conceptions of quality matter?. *Quality in Higher Education*, 22(3), 260-276.
- Albach, P. G. (2004). Higher education crosses borders: can the United States remain the top destination for foreign students? *Change*.
- Albrow, M. 1996. *The global age: State and society beyond modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Altbach, P. G. (2004). Globalisation and the university: Myths and realities in an unequal world. *Tertiary Education & Management*, 10(1), 3-25.
- Altbach, P. G. (2007). Peripheries and centres: Research universities in developing countries. *Higher education management and policy*, 19(2), 1-24.
- Altbach, P. G., & Hazelkorn, E. (2017). Pursuing rankings in the age of massification: For most—forget about it. *International Higher Education*, (89), 8-10.
- Altbach, P. G., & Knight, J. (2007). The internationalization of higher education: Motivations and realities. *Journal of studies in international education*, 11(3-4), 290-305.
- Alves, A. C., Fischer, B., Schaeffer, P. R., & Queiroz, S. (2019). Determinants of student entrepreneurship: An assessment on higher education institutions in Brazil. *Innovation & Management Review*.
- Andhika, L. R. (2018). Discretion and Decentralization: Public Administrators Dilemmas in Bureaucracy Innovation Initiatives. *Otoritas: Jurnal Ilmu Pemerintahan*, 8(1), 17-31.
- António, N., & Rita, P. (2021). COVID-19: The catalyst for digital transformation in the hospitality industry?. *Tourism & Management Studies*, 17(2), 41-46.
- Archibugi, D., Filippetti, A. & Frenz, M. (2013) The impact of the economic crisis on innovation: evidence from Europe. *Technological Forecasting and Social Change* 80(7): 1247–1260.
- Badri, R., & Hachicha, N. (2019). Entrepreneurship education and its impact on students' intention to start up: A sample case study of students from two Tunisian universities. *The International Journal of Management Education*, 17(2), 182-190.
- Baltzley, D. (2016). Purpose and shared values are the heart of employee engagement. *The Journal for Quality and Participation*, 39(3), 29.
- Bariakova, D. P. (2019). A systematic review of social innovation in higher education systems as a driver of student employability: The case of EE countries. *Innovate Higher Education to Enhance Graduate Employability*, 44-55.

- Bariakova, D. P. (2019). *Transformation of the Higher Education systems of Eastern European developing countries through organisational learning: the case of Bulgaria* (Doctoral dissertation, University of Southampton).
- Baylis, J. (2022). *Strategy in the contemporary world*. Oxford University Press.
- Beck, U. (2018). *What is globalization?*. John Wiley & Sons.
- Becker, G. S. (2002). The age of human capital.
- Berger, E. S. (2020). Startups in times of crisis—A rapid response to the COVID-19 pandemic. *Journal of Business Venturing Insights*, 13, e00169.
- Bilbao-Osorio, B., & Rodríguez-Pose, A. (2004). From R&D to innovation and economic growth in the EU. *Growth and Change*, 35(4), 434-455.
- Boden, M., & Miles, I. (Eds.). (2000). *Services and the Knowledge-based Economy*. Psychology Press.
- Boeker, W. (1988). Organizational origins: Entrepreneurial and environmental imprinting of the time of founding. *Ecological models of organizations*, 33-51.
- Bowen, S. A. (2018). Mission and vision. *The international encyclopedia of strategic communication*, 1-9.
- Butola, L. K. (2021). E-learning-a new trend of learning in 21st century during COVID-19 pandemic. *Indian Journal of Forensic Medicine & Toxicology*, 15(1), 423.
- Cacciolatti, L., Rosli, A., Ruiz-Alba, J. L., & Chang, J. (2020). Strategic alliances and firm performance in startups with a social mission. *Journal of Business Research*, 106, 106-117.
- Capocchi, A. (2019). Time in Entrepreneurship. In *Economic Value and Revenue Management Systems* (pp. 21-39). Palgrave Macmillan, Cham.
- Carmeli, A., & Schaubroeck, J. (2005). How leveraging human resource capital with its competitive distinctiveness enhances the performance of commercial and public organizations. *Human Resource Management: Published in Cooperation with the School of Business Administration, the University of Michigan and in Alliance with the Society of Human Resources Management*, 44(4), 391-412.
- De Haan, H. H. (2015). Competitive advantage, what does it really mean in the context of public higher education institutions?. *International Journal of Educational Management*.
- De Luca, L. M., Herhausen, D., Troilo, G., & Rossi, A. (2021). How and when do big data investments pay off? The role of marketing affordances and service innovation. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 49(4), 790-810.
- De Massis, A., Frattini, F., & Quillico, F. (2016). What big companies can learn from the success of the unicorns. *Harvard Business Review*, 1-5.

Devece, C., Peris-Ortiz, M., & Rueda-Armengot, C. (2016). Entrepreneurship during economic crisis: Success factors and paths to failure. *Journal of Business Research*, 69(11), 5366-5370.

Dickel, P., Hörisch, J., & Ritter, T. (2018). Networking for the environment: The impact of environmental orientation on start-ups' networking frequency and network size. *Journal of cleaner production*, 179, 308-316.

Dobbins, M., & Knill, C. (2009). Higher education policies in Central and Eastern Europe: convergence toward a common model?. *Governance*, 22(3), 397-430.

Doblinger, C., Surana, K., & Anadon, L. D. (2019). Governments as partners: The role of alliances in US cleantech startup innovation. *Research Policy*, 48(6), 1458-1475.

Doern R (2016) Entrepreneurship and crisis management: the experiences of small businesses during the London 2011 riots. *International Small Business Journal* 34(3): 276–302.

Donthu, N., & Gustafsson, A. (2020). Effects of COVID-19 on business and research. *Journal of business research*, 117, 284-289.

DuFour, R., & Eaker, R. (1998). Professional learning communities at work: Best practices for enhancing student achievement. Bloomington: National Education Service.

Dunlap, J. C., & Grabinger, S. (2003). Preparing students for lifelong learning: A review of instructional features and teaching methodologies. *Performance Improvement Quarterly*, 16(2), 6-25.

DURING, L. MARKETING ENSURING FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS IN TERM OF THE PANDEMIC. *Actual issues of modern development of socio-economic systems in terms of the COVID-19 pandemic*, 209.

Ekinci, Y., Gordon-Wilson, S., & Slade, A. (2020). An exploration of entrepreneurs' identities and business growth. *Business Horizons*, 63(3), 391-401.

Elshamly, A. (2013). *Developing a strategic framework in small and medium sized enterprises (SMEs)* (Doctoral dissertation, University of Gloucestershire).

Erina, J., & Erins, I. (2015). Assessment of higher education financing models in the CEE countries. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 177, 186-189.

Eurostat (2020), Business demography statistics, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/structural-business-statistics>

Fairlie, R. W. (2020). The impact of COVID-19 on small business owners: Continued losses and the partial rebound in May 2020.

Feng, N., Fu, C., Wei, F., Peng, Z., Zhang, Q., & Zhang, K. H. (2019). The key role of dynamic capabilities in the evolutionary process for a startup to develop into an innovation

ecosystem leader: An indepth case study. *Journal of Engineering and Technology Management*, 54, 81-96.

Freear, J., Sohl, J. E., & Wetzel, W. (2002). Angles on angels: financing technology-based ventures- a historical perspective. *Venture Capital: An International Journal of Entrepreneurial Finance*, 4(4), 275-287.

Gagné, M. (2018). From strategy to action: transforming organizational goals into organizational behavior. *International Journal of Management Reviews*, 20, S83-S104.

Gattringer, R., & Wiener, M. (2020). Key factors in the start-up phase of collaborative foresight. *Technological Forecasting and Social Change*, 153, 119931.

Gharajedaghi, J. (2011). *Systems thinking: Managing chaos and complexity: A platform for designing business architecture*. Elsevier.

Gibb, Y. K., & Nelson, E. G. (1996). Personal competences, training and assessment: A challenge for small business trainers. In *Proceedings of the European small business seminar* (Vol. 15, pp. 97-107).

Gordon, A., Becerra, L. D., & Fressoli, M. (2017). Potentialities and constraints in the relation between social innovation and public policies. *Ecology and Society*, 22(4).

Guckenbiehl, P., & Corral de Zubielqui, G. (2022). Start-ups' business model changes during the COVID-19 pandemic: Counteracting adversities and pursuing opportunities. *International Small Business Journal*, 40(2), 150-177.

Gurley, D. K., Peters, G. B., Collins, L., & Fifolt, M. (2015). Mission, vision, values, and goals: An exploration of key organizational statements and daily practice in schools. *Journal of Educational Change*, 16(2), 217-242.

Haidt, J. (2016). When and why nationalism beats globalism. *Policy: A Journal of Public Policy and Ideas*, 32(3), 46-53.

Hanssens, D. M., & Pauwels, K. H. (2016). Demonstrating the value of marketing. *Journal of marketing*, 80(6), 173-190.

Harms, R. (2015). Self-regulated learning, team learning and project performance in entrepreneurship education: Learning in a lean startup environment. *Technological forecasting and social change*, 100, 21-28.

Hayes, D. (2017). BEYOND MCDONALDIZATION.

Hieu, V. M., & Nwachukwu, C. (2019). Strategy Evaluation Process And Strategic Performance Nexus.

Hosseini, A. S., Soltani, S., & Mehdizadeh, M. (2018). Competitive advantage and its impact on new product development strategy (Case study: Toos Nirro technical firm). *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 4(2), 17.

Hristov, I. (2006). The Sociology of Law–The Privileged Viewpoint for the Dissection of the Modern Society. *Социологически проблеми*, 38(Special), 238-244.

https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/sites/default/files/fee_support_2018_19_report_en.pdf

https://euroguidance.hrhc.bg/wp-content/uploads/2018/03/strategy_LLL_2014_20203.pdf

<https://www.290caselaw.com/norms/zvo/>

<https://www.consilium.europa.eu/media/30756/qc3210249bgc.pdf>

<https://www.elsevier.com/books-and-journals/journal-pricing/print-price-list>

<https://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=6307>

<https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2021>

Hyland, T. (2019). *Vocational studies, lifelong learning and social values: investigating education, training and NVQs under the new deal*. Routledge.

Ims, K. J., & Zsolnai, L. (2014). Ethics of social innovation. *Society and Business Review*.

Innovation. (2017). In Merriam-Webster.com. Available at <https://www.merriam-webster.com/dictionary/innovation>

Ioannides, D., & Gyimóthy, S. (2020). The COVID-19 crisis as an opportunity for escaping the unsustainable global tourism path. *Tourism Geographies*, 22(3), 624-632.

Islam, M., Fremeth, A., & Marcus, A. (2018). Signaling by early stage startups: US government research grants and venture capital funding. *Journal of Business Venturing*, 33(1), 35-51.

Kahn, K. B. (2018). Understanding innovation. *Business Horizons*, 61(3), 453-460.

Kaplan, R. S., Norton, D. P., & Barrows, E. A. (2008). Developing the strategy: Vision, value gaps, and analysis. *Balanced Scorecard Review*.

Keiner, E. (2002). Education between academic discipline and profession in Germany after World War II. *European Educational Research Journal*, 1(1), 83-98.

Kenney, M., & Von Burg, U. (1999). Technology, entrepreneurship and path dependence: industrial clustering in Silicon Valley and Route 128. *Industrial and corporate change*, 8(1), 67-103.

Kim, H. J., San Kim, T., & Sohn, S. Y. (2020). Recommendation of startups as technology cooperation candidates from the perspectives of similarity and potential: A deep learning approach. *Decision support systems*, 130, 113229.

- Koester, G., Lis, E., & Nickel, C. (2022). Inflation Developments in the Euro Area Since the Onset of the Pandemic. *Intereconomics*, 2022(2), 69-75.
- Копычка, К. (2021). Higher education expansion, system transformation, and social inequality. Social origin effects on tertiary education attainment in Poland for birth cohorts 1960 to 1988. *Higher Education*, 81(3), 643-664.
- Kovacheva, R. (2021). „Европейски “vs.,традиционни “ценности в българските медии. *Медии и език*, 1(9), 16-30.
- Krajcik, V., & Formanek, I. (2015). Regional startup ecosystem. *European Business & Management*, 1(2), 14-18.
- Kruss, G., McGrath, S., Petersen, I. H., & Gastrow, M. (2015). Higher education and economic development: The importance of building technological capabilities. *International Journal of Educational Development*, 43, 22-31.
- Kuckertz, A., Brändle, L., Gaudig, A., Hinderer, S., Reyes, C. A. M., Prochotta, A., ... & Berger, E. S. (2020). Startups in times of crisis—A rapid response to the COVID-19 pandemic. *Journal of Business Venturing Insights*, 13, e00169.
- Kundera, J. (2019). The future of EU: Towards a two Speed Europe.
- Kuratko, D. F., Covin, J. G., & Hornsby, J. S. (2014). Why implementing corporate innovation is so difficult. *Business Horizons*, 57(5), 647-655.
- Lall, S., 1992. Technological capabilities and industrialisation. *World Development* 20, 1, 165-186.
- Lehmann, E. E., & Seitz, N. (2017). Freedom and innovation: A country and state level analysis. *The Journal of Technology Transfer*, 42(5), 1009-1029.
- Lindner, J. (2014). Reference framework for entrepreneurship competences, Version 15. EESI Austrian Federal Ministry of Education/IFTE (Eds.). Vienna. Retrieved from <http://www.youthstart.eu/en/approach> (01-04-2018).
- Lindner, J. (2018). Entrepreneurship education for a sustainable future. *Discourse and Communication for Sustainable Education*, 9(1), 115-127.
- Lord, S. M., Stefanou, C., Prince, M. J., Chen, J., & Stolk, J. D. (2011, June). Student lifelong learning outcomes for different learning environments. In *2011 ASEE Annual Conference & Exposition* (pp. 22-1334).
- Lorenzini, S. (2019). *Global development: a Cold War history*. Princeton University Press.
- MacLeod, L. (2018). Lifelong learning: Is there a choice?. *Professional Educator*, 19(2), 14-17.
- Majid, A. N. B. A. N., & Mas Bambang Baroto, B.(2016). The relationship between strategic planning and Malaysian SMEs business performance: The effect of employee

participation, implementation incentive and strategy evaluation and control. *The International Journal of Business & Management*, 4(3), 353-368.

Manchanda, K., & Muralidharan, P. (2014, January). Crowdfunding: a new paradigm in start-up financing. In *Global Conference on Business & Finance Proceedings* (Vol. 9, No. 1, pp. 369-374) Institute for Business & Finance Research.

Marginson, S. (2018). Global trends in higher education financing: The United Kingdom. *International Journal of Educational Development*, 58, 26-36.

Marshall, S. J. (2018). Open education: A parable of change in higher education. In *Shaping the University of the Future* (pp. 213-251). Springer, Singapore.

Martinez-Mediano, C., & Lord, S. M. (2012). Lifelong learning competencies program for engineers. *International Journal of Engineering Education*, 28(1), 130.

Mckeown, M. (2019). *The strategy book*. Pearson UK.

Menzies, M. (2003). Human capital development in research, science and technology. Retrieved February, 15, 2020.

Mok, K. H. (2019). Governance, accountability and autonomy in higher education in Hong Kong. *Transformations in higher education governance in Asia*, 153-169.

Moldovan, L. (2012). Integration of strategic management and quality assurance in the Romanian higher education. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 58, 1458-1465.

Moulaert, F., MacCallum, D., Mehmood, A., & Hamdouch, A. (2013). General introduction: the return of social innovation as a scientific concept and a social practice. *The international handbook on social innovation: Collective action, social learning and transdisciplinary research*, 1, 1-6.

Mueller, K., Straatmann, T., & Schumacher, S. K. (2021). Organizational values. In *Encyclopedia of quality of life and well-being research* (pp. 1-13). Cham: Springer International Publishing.

Nagy, S. G., Kováts, G., & Németh, A. O. (2014). Governance and Funding of Higher Education—International Trends and Best Practices. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 116, 180-184.

Namasivayam, K., & Denizci, B. (2006). Human capital in service organizations: identifying value drivers. *Journal of Intellectual Capital*.

Nelson, R. R., & Phelps, E. S. (1966). Investment in humans, technological diffusion, and economic growth. *The American economic review*, 56(1/2), 69-75.

North, K., & Kumta, G. (2018). *Knowledge management: Value creation through organizational learning*. Springer.

Odor, H. O. (2018). A literature review on organizational learning and learning organizations. *International Journal of Economics & Management Sciences*, 7(1), 1-6.

OECD (2020), Bulgaria - Inclusive Entrepreneurship Policies, Country Assessment Notes Report, <https://www.oecd.org/cfe/smes/Bulgaria-IE-2020.pdf>

OECD ECONOMIC SURVEYS: BULGARIA 2021, <https://www.oecd.org/economy/surveys/bulgaria-2021-OECD-economic-survey-overview.pdf>

OECD, Lifelong Learning and Human Capital, Policy Brief, July 2007. Available at <http://www.oecd.org/dataoecd/43/50/38982210.pdf> Accessed 12 July 2011.

OECD. 2014. Innovate Reviews: Universities, Entrepreneurship and Local Development. Promoting Innovation and Entrepreneurial Mind-Sets Through Higher Education. Country-Level Review Bulgaria, Available at: <https://www.oecd.org/cfe/leed/OECDLEED-2015-Bulgaria-report.pdf>

Ogorelc, A. (1999). Higher education in tourism: An entrepreneurial approach. *The Tourist Review*, 54(1), 51-60.

Onwe, O. J. (2014). Economic management of ethno-religious crises in Nigeria: A strategic model. *Singaporean Journal of business economics and management studies*, 2.

Ozili, P. K. (2022). Global economic consequence of Russian invasion of Ukraine. *Available at SSRN*.

Padilla, J., & Petit, N. (2020). Competition policy and the Covid-19 opportunity. *Jorge Padilla, Nicolas Petit, Competition policy and the Covid-19 opportunity*, May, 2-6.

Pasban, M., & Nojehdeh, S. H. (2016). A Review of the Role of Human Capital in the Organization. *Procedia-social and behavioral sciences*, 230, 249-253.

Popa, I., Dobrin, C., Popescu, D., & Draghici, M. (2011). Competitive advantage in the public sector. *Theoretical and Empirical Researches in Urban Management*, 6(4), 60-66.

Qian, H. (2018). Knowledge-based regional economic development: A synthetic review of knowledge spillovers, entrepreneurship, and entrepreneurial ecosystems. *Economic Development Quarterly*, 32(2), 163-176.

Ritzer, G. (2011). *The McDonaldization of society 6* (Vol. 6). Pine Forge Press.

Rodrigues, C. D., & de Noronha, M. E. S. (2021). What companies can learn from unicorn startups to overcome the COVID-19 crisis. *Innovation & Management Review*.

Rohman, I., & Bohlin, E. (2012). Does broadband speed really matter for driving economic growth. *Investigating OECD countries*.

- Romanova, N. V., Sabirova, Z. E., & Sidorova, O. V. (2020, November). Digitalization of higher education in the context of information inequality. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1691, No. 1, p. 012099). IOP Publishing.
- Rumelt, R. P. (2012). Good strategy/bad strategy: The difference and why it matters. *Strategic Direction*.
- Saidi, K., & Mongi, C. (2018). The effect of education, R&D and ICT on economic growth in high income countries. *Economics Bulletin*, 38(2), 810-825.
- Salamzadeh, A. (2015 a). Innovation Accelerators: Emergence of Startup Companies in Iran. In 60th Annual ICSB World Conference June. UAE (pp. 6- 9).
- Salamzadeh, A. (2015 b). New Venture Creation: Controversial Perspectives and Theories. *Economic Analysis*, 48(3/4).
- Salamzadeh, A., & Kawamorita Kesim, H. (2015). Startup companies: Life cycle and challenges. In *4th International conference on employment, education and entrepreneurship (EEE), Belgrade, Serbia*.
- Salamzadeh, A., Farjadian, A. A., Amirabadi, M., & Modarresi, M. (2014). Entrepreneurial characteristics: insights from undergraduate students in Iran. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, 21(2), 165-182.
- Salazar-Xirinachs, J., Nübler, I., Kozul-Wright, R., 2014. Industrial policy, productive transformation and jobs: theory, history and practice. In: Salazar-Xirinachs, J., Nübler, I. and Kozul-Wright, R. (Eds.) *Transforming Economies*. International Labour Organisation, Geneva.
- Salem, M. I. (2014). The role of universities in building a knowledge-based economy in Saudi Arabia. *International Business & Economics Research Journal (IBER)*, 13(5), 1047-1056.
- Schneider S (2019) How to approach business model innovation: the role of opportunities in times of (no) exogenous change. *R&D Management* 49(4): 399–420.
- Seddighi, H. R. (2015). A model of a firm's innovation and growth in a knowledge-based economy. *Journal of the Knowledge Economy*, 6(2), 215-227.
- Sharipov, F. (2020). Internationalization of higher education: definition and description. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 2020(1), 127-138.
- Shaw, M. A. (2019). Strategic instrument or social institution: Rationalized myths of the university in stakeholder perceptions of higher education reform in Poland. *International Journal of Educational Development*, 69, 9-21.
- Simon, H. A. (1993). Strategy and organizational evolution. *Strategic Management Journal*, 14(52), 131-142.
- Soto-Acosta, P. (2020). COVID-19 pandemic: Shifting digital transformation to a high-speed gear. *Information Systems Management*, 37(4), 260-266.

- Soulsby, A., & Clark, E. (2007). Organization theory and the post-socialist transformation: Contributions to organizational knowledge. *Human Relations*, 60(10), 1419-1442.
- Stinchcombe, A. L. (2000). *Social structure and organizations*. Emerald Group Publishing Limited.
- Tanha, D., Salamzadeh, A., Allahian, Z., & Salamzadeh, Y. (2011). Commercialization of university research and innovations in Iran: obstacles and solutions. *Journal of Knowledge Management, Economics and Information Technology*, 1(7), 126-146.
- Terziev, V., Andreeva, O., Georgiev, M., & Klimuk, V. (2020). Challenges in the development of Bulgarian higher education system during post-crisis period. *Proceedings of ADVED*.
- Tochkov, K., Nenovsky, N., & Tochkov, K. (2012). University efficiency and public funding for higher education in Bulgaria. *Post-Communist Economies*, 24(4), 517-534.
- Trahar, S. (2021). Building higher education cooperation with the EU: challenges and opportunities from four continents: edited by Elizabeth Balbachevsky, Yuzhuo Cai, Heather Eggins and Svetlana Shenderova, Leiden, Koninklijke Brill, NV, 2021, 215 pp. 50 EUR (paperback), ISBN 978-90-04-44540-6 (paperback), 978-90-04-44542-0 (eBook), 978-90-05-44541-3 (hardback).
- Tripathi, N., Oivo, M., Liukkunen, K., & Markkula, J. (2019). Startup ecosystem effect on minimum viable product development in software startups. *Information and Software Technology*, 114, 77-91.
- van Laar, E., Van Deursen, A. J., Van Dijk, J. A., & De Haan, J. (2020). Measuring the levels of 21st-century digital skills among professionals working within the creative industries: A performance-based approach. *Poetics*, 81, 101434.
- Wang, L., Wang, S., & Peng, T. (2020, August). R&D Investment, Innovation Output and Enterprise Competitiveness: A Perspective of Employee Education. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1616, No. 1, p. 012059). IOP Publishing.
- War, C. C. (2010). Cinematic Cold War: The American and Soviet struggle for hearts and minds.
- Williams, T. A., Gruber, D. A., Sutcliffe, K. M., Shepherd, D. A., & Zhao, E. Y. (2017). Organizational response to adversity: Fusing crisis management and resilience research streams. *Academy of Management Annals*, 11(2), 733-769.
- Winston, A. (2020). Is the COVID-19 outbreak a black swan or the new normal. *MIT Sloan Management Review*, 16, 154-173.
- WORLD BANK (2017). *Bulgaria, Country Snapshot. Digital Entrepreneurship Report*, <https://tcdata360.worldbank.org/reports/entrepreneurship/BGR>)

Wu, Q., & Jessop, T. (2018). Formative assessment: missing in action in both research-intensive and teaching focused universities?. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 43(7), 1019-1031.

Wulandari, A. D., & Subriadi, A. P. (2021). Preparing the Startup Ecosystem for Building a New Startup Business During Pandemic: A Systematic Literature Review. *International Journal of Electronic Commerce Studies*, 13(1), 137-160.

Xu, C. (2019). The pitfalls of a centralized bureaucracy. *Acta Oeconomica*, 69(1), 1-16.

Yordanova, D., & Filipe, J. (2019). Towards entrepreneurial universities: Barriers, facilitators, and best practices in Bulgarian and Portuguese universities. *Towards entrepreneurial universities: barriers, facilitators, and best practices in Bulgarian and Portuguese universities*, (4), 213-227.